

מכון ירושלים למחקר ישראל

רחוב דוד ק 20 א', ירושלים 92186, טלפון 02-630175

מכון ירושלים למחקר ישראל מיסודה של האוניברסיטה העברית והקרן לירושלים ובתמיכת קרן צילס ה' רבטון, עוסק בעיות חברה, כללה, מדיניות, תכנון עירוני ומשפט במגוון ישראליות. שימת לב מיוחדת לירושלים.

מכון ירושלים למחקר ישראל מפרסם את סדרות הפרטומים הבאות:

מחקרים ממכון ירושלים למחקר ישראל

1. תכנון עירוני ואכיפת חוקי בניה, גרען ביגר, (הדפסה שנייה 1984)
2. שרותי רפואיים ביישובים, אלכס לבנטל, 1981
3. מדריך לספריות ירושלים, מטילה א. טבר, 1982
4. הגירה לירושלים וממנה 1972-1978 — מאיה חזן, 1983
5. הגירה פנים עירונית (באנגלית בלבד), אריה שחף, 1983
6. ליחסו של מטרופולין ירושלים, י. קמחי, ש. יייכמן, י. שביד, 1984
7. מיקומן של חברות תעשייתיות בישראל, ענן דזון, 1984
8. כיוונים חדשניים בחקר הבעייה העדרותית, רב-שנית, 1984
9. פעורים חכומיים במטרופולין תל-אביב, הוגם המרכז, שורה הרשקוביץ, 1984
10. מגמות בתעסוקה — המכיד העדתי, יעקב נחן, 1984
11. חשי הגולן בין המיגור היהודי העברי ביישובים, מיכאל רומן, 1984
12. אדרומות המדינה יהודית ושותפהן — סקירה משפטית, אייל זמיר, 1985
13. רשותה החברתית בחברה מתגבשת, רב-שנית, 1985
14. ההנחות תגיה במרכזי ירושלים, אילן סלומון, 1985
15. התפשטות תוך הסוגיות: הקהילה החדרית ביישובים, יוסף שלוב ומנחם פרידמן, 1985
16. ירושלים — חילוקת העיר ליחידות מנהליות, בהחה פיאמנטה, 1985
17. הփחתה של הבעייה העדרותית בישראל, שיין איזונשטייט, 1985
18. ארץ-ישראל בין דת ופוליטיקה, גרען ארן (ברפוט)

דף דזון

1. שימור בירושלים, 1979
2. ירושלים — מרכז העיר והשכונות והחויזניות, 1980
3. ירושלים — היבטים משפטיים, 1980 (מהדורה חדשה ומותקנת, 1983)
4. אדריכלות מודרנית בירושלים, דוד קרויאנקה, 1980
5. נססת דרשה — דף חדש, רב-שנית, 1985
6. נססת מבעד למירקע, רב-שנית, 1985

פרטומים מיוחדים

- העיר כמחיאן — אמנות מודרנית בחוץ ירושלים, 1980
- תכנון בירושלים 1979-1982 (באנגלית בלבד), דוד קרויאנקה, 1982
- תכנון ופיתוח בירושלים 1982-1985 (באנגלית בלבד), דוד קרויאנקה, 1985
- אדריכלות בירושלים — חוקות וסוגנות: שכונות ובינויי ציבור היהודיים מחוץ לחומות 1860-1814, דוד קרויאנקה, הוצאת זומנו ירושלים, 1983
- אדריכלות בירושלים — הבניה העברית מחוץ לחומות, דוד קרויאנקה, הוצאה כהה, 1985
- ירושלים נתונם סטטיסטיים, זוהה ונשל ודפנה פלי, 1983
- שנתון סטטיסטי לירושלים, 1, 1984 — 2, 1985, שמעון ביגלמן
- מהפכים, מסה בענייני מרינה, אברהם שויזר, זמורה ביבן — מוציאים לאור, 1984
- אדריכלות מונומנטלית בירושלים, אורדה אחימאיר ומיכאל לויין, כרטאס, 1984
- תמורות בירושלים: ייזול עירוני וחמורות בשנות ה-70 וה-80 (באנגלית בלבד), ב. היימן, י. קמחי, י. סבצקי, ת. סופר, 1985
- מריניות חישותית במשק פחוח (באנגלית בלבד), מ. יוסטמן, מ. טובל, 1985
- ORITY הרוחה — לאן? (באנגלית בלבד), שיין איזונשטייט, אורדה אחימאיר, 1985

מכון ירושלים לחקר ישראל

התפישות תור הסתగות: הקהילה החרדית בירושלים

מנחם פרידמן

יוסף שלחן

1985

© מכון ירושלים לחקר ישראל, 1985
סדר דפוס – סי. טי. אס., ירושלים

פרסום זה רואה אור בסיווע קרן צ'רלס ה' רבסון, ניו יורק. הדברים הנאמרים בו הם על דעת
המחברים בלבד.

ISSN 033-8681

תוכן העניינים

הקדמה	1
מבוא כללי: תהליכי הסתגרות ותחרות על מרחב העיר המודרנית	3
הערות ומקורות	5
החברה החרדית והעיר המודרנית	6
הגיטו - טרויטורייאליות חרדית	11
הגיטו החradi בירושלים	13
א. תהליכי תחרות	14
ב. הדינמיקה של התקבצות	15
ג. החברה היהודית כ"חברת מוסדות"	17
ד. יחסים חברתיים בקהילה החרדית	19
המאבק על הטריטוריה	25
א. זיהוי ותייחסם הטריטוריה החרדית	25
ב. הרקע הסוציאו-ديמוגרפי להתרחבות הטריטוריאלית	43
ג. המאבק הטריטורילי - ציוונים ומגבלו	55
הערות ומקורות	59
סיכום ומסקנות	60
תקציר באנגלית	?
מקור הצולמים: לשכת העיתונות הממשלתית	
Mappings ואיורים: נ"צ באר ותמר סופר	

רשימת מפות:

	- המצבייעים ל"אגודת ישראל" בבחירה לבניין לפי אורי	מפה 1
28	קלפי, 1981	מפה 2
	- המצבייעים ל"אגודת ישראל" בבחירה לבניין לפי אורי	
29	קלפי, 1984	מפה 3
	- אחוז המצבייעים למפלגת "ספרדים שומרי תורה" (ש"ס) בבחירה לבניין לפי אורי קלפי, 1984	
30	- המצבייעים למפלגות החזריות (ג', ד', ש"ס) בבחירה לבניין לפי אורי קלפי, 1984	מפה 4
31	לעיריית ירושלים, לפי אורי קלפי, 1983	מפה 5
	- המצבייעים למפלגות הדתיות-ציוניות (מפד"ל, תדי"ר/מצ"ד) בבחירה לבניין ירושלים, לפי אורי קלפי, 1983	
32	- המצבייעים למפלגות "ספרדים שומרי תורה" (ש"ס) בבחירה לבניין ירושלים, לפי אורי קלפי, 1983	מפה 6
33	- תלמידים בתיכון תורה בירושלים, 1983	מפה 7
35	- אוזרים סגורים בפני חברורה בשבת, 1983	מפה 8
36	- גבולות העירוב החרדית בירושלים.....	מפה 9
38	- תחום המרחב החרדית הרצוף.....	מפה 10
39	- גבולות המרחב החרדית.....	מפה 11
40	- גבולות המרחב החרדית.....	

רשימת איורים:

45	- האוכלוסייה החרדית בירושלים, פירמידת גיל, 1983	איור 1
45	- כניסה-ישראל.....	איור 2
46	- שעריהחס.....	איור 3
46	- בתיאונגרין ומאהישערין.....	איור 4
47	- גאולה.....	איור 5
47	- ברס"אברהם.....	איור 6
48	- סנהדריה המורחבת.....	איור 7
48	- קריית מטרסדורף.....	איור 8
49	- תל-ארזה, קריית-צאנז, קריית-ח'ב"ד.....	איור 9
49	- רמות-פולין.....	איור 10
52	- אחוז מצביע של הנשואים בקהילה החרדית - גיל הנישואין בקהילה החרדית (באחוזים).....	איור 11

רשימת טבלאות:

50	- גיל ממוצע לנישאים רווקים.....	טבלה 1
51	- אוכלוסיות המרחב החרדית בירושלים לפי מצביע משפחתי וקבוצת-גיל.....	טבלה 2
54	- התפלגות האוכלוסייה החרדית לפי גודל המשפחה.....	טבלה 3

הקדמה

הקהילה החרדית בירושלים היא מיגזר מוגדר המדגיש את ייחודה על ידי היבידלות חברתי-תרבותית וגיאוגרפיה. באורחות חייה ובמגעה עם העיר המודרנית, מתחביבת קהילה זו בשלילה עקרונית של אורח החיים החילוני המתבטא לעיתים באלים. מגורים חשובים בקהילה זו (העדות החרדית ונתורי קרטא) שוללים גם בצורה תקיפה את המדינה ה"ציונית", סמליה ומוסדותיה. בעשרות השנים האחרונות הסתגרותם בגידול טריטוריאלי: מן הגראין המקורי במאה שערים, התפשטה הקהילה עד לקריות מטרסדורף שבדרוםיה עליית ועד לנסחדריה המורחבת עד שלמעשה היו כמעט כל השכונות צפונה של ירושלים לשכונות "מאיימות" על ידי אוכלוסייה חרדית. התפשטות הטריטוריאלית נבעה בעיקרה מגידול דימוגרפי שהוזע על ידי הצטיפות של עולים (בוקר מאירה"ב) מריבוּ טבאי גביה וגיל נישואין נמור יהיסטי.

בשנים האחרונות פוקדת פריחה חסרת תקדים את הקהילה החרדית. סמןיה הם שיפור ברמת החיים ותחוות בטחון בהתייחסות לחילוניות בכלל וירושיות המדינה והחברה ה"ציונית" בפרט. דומה שהתחפכו היוצרים; מקבוצה במצוור ובמיגננה מפני הסחף בשורותיה, הפכה הקהילה החרדית לאורם המעודד חזקה בתשובה ולישות "מאיימת" על אורח החיים החילוני-מודרני בבירת ישראל. ריבוי העימותים האלימים עם הרשות ועם האוכלוסייה החילונית יצר אצל רבים, ובמיוחד אצל קופעי החלטות ומעצבי מדיניות במנהנה החילוני, תחרות חרדה מפני הבאות. לדעת רבים מסוכן השסע בין חרדים וחילונים מכל מוקדי המתח החברתי – ואין לך מקום שבו עלולים עימותים להתלך ביתר קלות מאשר בירושלים.

צוות הממחקר שנטל על עצמו לחקור את מיכלול הביעות הנובעות מן החיכוך בין קהילה חרדי-מוסלמית לבין העיר המודרנית, הורכב ממתכוון מוציאולוג אנתרופולוג (ד"ר מנחם פרידמן) וגיאוגרפ (ד"ר יוסף שלחט). הצוות ניסה להבין ולתאר את העקרונות המעצבים את דמותה של קהילה זו, את מניעי התנהגותה ואת דפוסיה, את התמורות במבנה הדימוגרפי והשלטויות על ההתרכבות הטריטוריאלית ואת המלחמות האגלו-הסמיות על כיבוש תחומי מגורים חדשים ועל ביעור החילוניות מתחומיהם שנכbsו. בהתחשב בסגירותה ובחדונתה של הקהילה – לא היתה זו ממשה קלה. ר' שלחט ומ' פרידמן פתחו צוהר מורתק אל חברה סגורה ומיוחדת אולם עיקר תרומתם בעבודה המנוחת לפנינו, הוא בהסתרת הלוות ובמסירת הנתונים אמינים על התפתחויות שהמידע עליהם התבסס עד כה על התרומות והשערות.

תשומת לבנו מופנית לעובדה החשובה שקיימות דיפרנציאליות בדפוסי החדרה וההורשה החרדיים: שכונות אחידות מזוקנות ולעומתן מתבוססות שכונות חדשות שהרכיב האגילים של אוכלוסייתן מרמז בבירור על כיוני הגידול והחರפת העימות בעtid. כן מרימות העובדה שרצו שכנות חרדיות, המותיר מרחב התפשטות, עדיף על "אים" חרדים בתוככי אוכלוסייה חילונית. במצב האחרון טמון הזע להחרפת יהסים בעtid.

קובעי מדיניות בתחום הממלכתי והמונייציפלי ימצאו כאן מידע רב ערך שיוכלו לבסס עליו תוכניות הקשורות לצרכי הקהילה וליצירת תנאים להפחחת החיכון עם האוכלוסייה הילונית.

המחקר נעשה כאמור בשותף על ידי שני החוקרים מ. פרידמן וו. שלחוב ואולם במתחיהיב מן הדיסציפלינות השונות מהם באו השנאים נעשה הנתחה החברתית וההסתורית בעיקרו על ידי מ. פרידמן והנתונה הגיאוגרפי סטטיסטי בעיקרו על ידי י. שלחוב.

"מכון ירושלים לחקר ישראל" מודה לאמנון ניב, מהנדס עירית ירושלים שיזום את המחקר, למשרד השיכון והבינוי ולאגודה הישראלית לקרנות מחקר וחינוך (קרן פורד) שסייעו בIMPLEMENTו. פרקים נוספים המבוססים על מחקר זה ומרחיבים את היריעה בתחום הסוציאולוגי ובתחום הכלכלי – יראו אור בנפרד.

לבסוף, למושג "אייטו" יש קונוטציה שלילית בהיסטוריה היהודית. ואולם בספרות המדעית הסוציאולוגית והגיאוגרפית-חברתית מקובל מאד השימוש במושג זה כאשר מתייחסים לאזרורים גיאוגרפיים עירוניים המאכלסים על ידי קבוצות אתניות ודתיות שאורח חייהם שונה מובהק מן המקובל באוכלוסיית הרוב הsovbet. מכאן שהשימוש במושג "אייטו חרדי" במסגרת מחקר זה אין בו בשום פנים כדי להביע הערכה כלשהי לחזוק או לשילוח ביחס להתקבצות הגיאוגרפיה של האוכלוסייה החרדית באיזורי מגורים מובחנים משלها.

דוד עמירן
מנהל המכון

מבוא כללי: תהליכי הסתగירות ותחרות על מרחב עיר המודרנית

העיר המטרופולינית המודרנית מאופיינת בהטרוגניות של אוכלוסיותה. הטרו-גניות זו, נובעת בין היתר, מתחילכי הגירה של קבוצות שונות מאזורים שונים. לעומת זאת זו שמעניות גיאוגרפיות, חברותיות-כלכליות ותרבותיות. מתוך כך, מתאפיינת החברה העירונית במתיחות חברתית המחייבת מציאות הסדרים שיאפשרו תיפוקוד שוטף וייעיל של המערכת העירונית, תוך מתן שירותים וסיפוקים מתאימים לכל קבוצות האוכלוסייה.

אחת התוצאות החשובות של ההטרוגניות בחברה העירונית, מתחבטאת במרחב דירפנציאלי של האוכלוסייה הנובע מתחילכי סרגציה טריטוריאלית. בתחוםים כאלה נוטות קבוצות אוכלוסייה שלחן מושך לתקבץ באזוריים גיאוגרפיים מובחנים. לנטייה זו מניע "פוזיטיבי" – הרצון ליצור "דומיננטיות תרבותית"¹ למרחב מוגדר, כדי להקל על תהליכי החיבור (= סוציאליזציה) של הדור הנוכחי וכדי לאפשר יתרונות-של-התקבצויות ויתרונות לגודל באספקת שירותים ומוצרים שהם ייחודיים לאלה קבוצה. באותה מידה קיים גם מניע "נטיבי" ל התקבצויות – השאיפה להמנע מטען מטען של הקבוצה באוכלוסייה הסובבת.

המבנה המרחבי הסרגציאלי באוכלוסייה העירונית, הוא מבנה מוכר וידוע מזמן רב וטופל רבות בספרות המקצועית.² גם התהילה בו מתגבש המבנה המרחבי זהה ודרכי החשתנות שלו נקבעו מזמן. ידוע ומקובל המודל של סרגציה באוכלוסייה העירונית המציג את הדינמיקה של השינוי במפת התפוצה של קבוצות האוכלוסייה בעיר בדרך "חדירה והורשה" – (*invasion and succession*)³. תושמות-לב רבה החדשנה בספרות המקצועית גם לזיהוי המבנה המשותף המהווה בסיס לסרגציה של הקבוצה. כך, אובייחן תהליכי "חדירה והורשה" לגביו אוכלוסייה שחורה בערים אמריקאיות, בהן נמצאת שחרית אוכלוסייה שחורה מזרות תהליכי סרגציה.⁴ אכן, מקובל בספרות ליחס משקל רב מאד לאורות הגזעי כמחלול סרגציה, אפילו יותר מאשר להבדלים כלכליים. לגורמים האתניים בתחוםי הסרגציה יש חשיבות רבה מושם המובחנות הפיסית הכרוכה בהם.⁵ גורמים נוספים המשפיעים על ההתבדלות הגיאוגרפית ומעודדים אותה, הם תולדת של משתנים חברותיים-כלכליים, ריבוד חברותי ומשתנים תרבותיים כמו דת.⁶ גם בקרב היהודים אובייחנה מזמן הנטיה לסרגציה. כבר וירת (Wirth) כתב כי לגביו היהודים – "הקלילה הנבלת מבחינה גיאוגרפית ומבודה מבחינה חברתית, מציעה את ההזדמנויות הטובה ביותר לקיום מצאות הדת... ולהשתפות פעילה בתפקיד פולחן ציבורוני (= מנין) אשר הדת מטילה כחובה על כל חבר בקהילה".⁸

החברה החרדית היהודית, חייה ופעולתה בתוך מרחב עירוני מודרני. לאחר שואת היהודי אירופה (1945-1940), חל שינוי דרמטי בתופעת האוכלוסייה החרדית בעולם. בעוד שלפני השואה, אוצר הליבכה של היהדות החרדית היה בזרחה אירופה, הרי שכיוום המוקדים העיקריים של הקהילות היהודיות נמצאים בריכוזים העירוניים הגדולים של העולם המערבי: ניו יורק, לונדון ומנצ'סטר, אנטוורפן, ציריך ווינה וריכוזים קטנים יותר מצויים בערים הראשיות של מדינות מערבית השוכנות. בישראל קיימים שני ריכוזים עירוניים העיקריים של קהילות יהודיות: בירושלים ובבנימברק שהוא חלק מאגד-הערים של גוש דן. שני ריכוזים אלה כוללים כמחצית מן האוכלוסייה החרדית בישראל.⁹

החברה החרדית, בתוך המרחב העירוני המודרני בישראל, מציגה לכארה מקרה של התבදלות גיאוגרפיה על בסיס חברתי-תרבותי ודתי, אך סיוג זה אינו כה פשוט. די אם נזכיר כי לפניו תהליך סגנוגטיבי המתחולל בקרב אוכלוסייה שכולה רואה את עצמה כיהודית וכן היא מקובלת גם בעיני מי שאינם יהודים, כאשר ההבדלים הם באינטראפטציות שונות של "מהי יהדות" ובגלגולים הניגנים לגישות שונות – אלו. באותו עת, קיימת גם מובחנות ברורה – אם כי בדרגות שונות של עצמה – של האוכלוסייה הדתית. שלא כמו מובחנות הפיסית של קבוצות אתניות שונות, מובחנת זו היא תוצאה של כליל התנהלות, הופעה חיצונית ולבוש. חלק מגורמי המובחנות הזאת, מביאים גם להتبදלות גיאוגרפיה ומובחנות טריטוריאלית של אזורי המגורים הדתיים.

בקשר זה יש לציין כי התהליך הסגנוגטיביainen רק חברתי; ביסודו מונח גם ההבט הטריטורייאלי. הבט זה – הטריטוריאליות – ניתן להגדירה כנסيون להשפייע, לעצב או לפקח על פעולות-גומלין ומערכות יחסים בין בני אדם ותיפקדים למרחב וזאת באמצעות פיקוח מוכרו וכפוי על אוצר גיאוגרפי מוגדר. הטריטוריאליות גורמת לנו לראות אוצר מסוימים בתחום בו תקים כה, השפעה, סמכות או ריבונות.¹⁰ וזה הצורך של הפרט, כמו גם הקבוצה-החברה, למרחב טריטורייאלי פיסי, עליו יש להגן מפני חידרה של גורם זר (פרט או קבוצה) ובו מוצאים ביטוי ה拄דים והן התכניות הערכיים והתרכזויות שלהם. מוביל להכנס לעצם הויכוח אם אפשר לדמות את הטריטוריאליות האנושית לטריטוריאליות הביולוגית, שהיא תכמה מולדת שאובחנה ונחקה בבעלי חיים,¹¹ או שהטריטוריאליות האנושית היא תופעה שmericביה הדומיננטיים הם תרבויות ולא ביולוגים,¹² ברור שהטריטוריאליות היא גורם חשוב בהסביר ההתנהלות המרחביות של האוכלוסייה הדתית.

הצירוף של התבදלות גיאוגרפיה עם טריטוריאליות, יוצר תהליך אקולוגי של תחרות על המרחב: התהליך נחקר מזמן רב ובהרחבה בספרות המקצועית.¹³ התחרות על המרחב מוסיפה מימד דינמי למערך המרחבי הסגנוגטיבי. תהליכי החדרה וההורשה הם איפוא, תהליכי תחרותים וככלאלה הם עשויים לעורר קונפליקטים מרחביים בין הקבוצות המתחוררות על המרחב; הקבוצה החדשת אליו והקבוצה השלטת בו. תוצאה הקונפליקטים הללו עשויה להיות מצב של שווי-משקל וחימם משותפים בין שתי הקבוצות, או מצב של "הורשה" בו האוכלוסייה המקורית מסולקת כמעט לחלוטין מן המרחב.¹⁴

כאמור, החברה החרדית בישראל, מציגה תהליך של התבදלות גיאוגרפיה והסתగות חברתיות ובכך היא יוצרת גיטה חרדי. הדינמיקה הדמוגרפית והסוציאלית אוכלוסייה החרדית גורמת להתרחבות טריטוריאלית של הגטו, באותו תהליכי אקולוגי של תחרות על המרחב, ביחד עם העמקת ההסתగות החברתית. תהליכי פאראడוקטלי לכארה זה, של התרחבות-תור-הסתగות, כשהוא מתרחש בתוך המרחב העירוני המודרני, יוצר הזמן גיאוגרפי לkonflikטים מרחביים. מצב זה והבעיות הנובעות ממנו הוא מוקד המחקר זהה.

כל האמור עד כאן, מתייחס להסברים אוניברסליים של תהליכי סגנוגטיה ותחרות על מרחב, והם נכונים כמובן, גם בהקשר של האוכלוסייה החרדית בישראל. אולם, לשם הסבר פונומנולוגי מודיעיך וממצאה יותר של הנושא הנדון, יש צורך לבדוק וללמוד את המאפיינים הטעופיים של התהליכיים הללו באוכלוסייה שהיא נושא דיוןנו.

הערות ומקורות לפסק המבוא

1. A. Down, *Urban Problems and Prospects*. Rand McNally, Chicago, 1970, pp. 34–37.
2. D.W.G. Timms, *The Urban Mosaic: Towards a Theory of Residential Differentiation*. Cambridge University Press, Cambridge, 1971.
3. D.T. Herbert and R.J. Johnston (eds.), *Social Areas in Cities*. Wiley, New York, 1978.
3. R.E. Park, "Succession, an Ecological Concept", *American Sociological Review*, 1, 1936, pp. 171–179.
4. R.L. Morrill, "The Negro Ghetto: Problems and Alternatives", *Geographical Review*, 55, 1965, pp. 339–361.
5. R.E. Zelder, "Residential Desegregation: Can Nothing be Accomplished?" *Urban Affairs Quarterly*, 5, 1970, pp. 265–277.
6. H.M. Rose, "The Development of an Urban Subsystem: The Case of the Negro Ghetto", *Ekkistics*, 31, 1971, pp. 137–42.
7. P.H. Rossi, *Why Families Move: a Study in the Social Psychology of Urban Residential Mobility*. The Free Press, Glencoe, 1955.
- D.W. Meinig, "The Mormon Culture Region: Strategies and Patterns in the Geography of the American West, 1847–1964", *Annals of the Association of American Geographers*, 55, 1965, pp. 191–220.
8. L. Wirth, *The Ghetto*. University of Chicago Press, Chicago, 1925, p.19.
9. מחושב מתוך – ל.מ.ס., *תוצאות הבחירה לכנסת העשירית*.
10. R.D. Sack, "Territorial Bases of Power", in: A.D. Burnett and P.J. Taylor (eds.), *Political Studies from Spatial Perspectives*. Wiley, New York, 1981, pp. 53–71.
11. R. Ardrey, *The Territorial Imperative*. Dell Publ. Co., New York 1966.
12. A. Alland, *The Human Imperative*. Columbia Univ. Press, New York, 1972.
13. E.W. Burgess, "Residential Segregation in American Cities", *Annals of the American Academy of Political and Social Sciences*, 140, 1928, pp. 105–115.
- G.A. Theodorson (ed.), *Studies in Human Ecology*. Peterson & Co., Evanston, 1961.
14. R.J. Johnston, *Urban Residential Patterns*. Bell & Sons, London, 1971, pp. 68–69.

החברה החרדית והעיר המודרנית

ההבחנה בין הקבוצה הדתית-מודרנית לבין הקבוצה האורתודוקסית ביהדות ברורה וחדה. שתין רואות עצמן מחויבות להלכה כפי שנתפרשה במסורת היהודית. אולם בעוד מאפייניה של הקבוצה ה"דתית מודרנית" הם: מחויבות להלכה תוך זיקה ופתחות לתרבות המודרנית, הגדרת החברה ה"דתית-חרדית"קשה יותר. בדרך כלל נהוג היה לTARGET אותה בספרות המקורית כ"אולטראה אורתודוקסית" אולם, אין בהגדירה כללית כל כך כדי לתמוך להבנה טוביה יותר של מהותה הייחודית של חברה זו מן החברה הדתית-מודרנית, מה עוד שאין היא דתית יותר ממנה, אלא דתית באופן שונה. לבארה ניתן לומר כי החברה ה"חרדית" – על שם הפסוק "שמעו דבריה' החרדים אל' דברו" (ישעיהו, ס"ג, ה') – רואה עצמה מחויבת למסורת שהתפתחה במסגרת היהדות המזרח-אירופאית, כאשר שהיא מחויבת להלכה. אולם, אף שיש בכך הרבה מן האמת, הרי הסתכלות מעמיקה יותר מלמדת כי במסגרת החברה החרדית קיים יחס מורכב ודיילקטטי למסורת.

לדעתנו אפשר להגדיר ולומר כי החברה החרדית מוחנתה במחויבות להלכה תוך נטיה ברורה לבחור באטרנטיביות המוחמיroot המוצעות בספרות הפסיקה, יחד עם זיקה למסורת החדים המזרח-אירופאית.

אחד הביטויים המהותיים של הדתיות החרדית הוא התפיסה של לימוד התורה כמצווה דתית. לענין זה בולטת המחויבות למושג "תלמוד תורה", לפחות לימודי הקודש (בעיקר התלמוד ומפרשו) הם התוכן התרבותי הלגיטימי הבלעדי. מכך משתמשת התביעה למניעת השכלה כללית מכל צער לאורך כל תהליך החיבורות, לפחות עד לנישואין.

מכאן נובעות שתי שאלות בסיסיות: האחת – מה הקשר היהודי בין תפיסת-עלם דתית-חרדית ונטיה להתבדלות גיאוגרפית תוך הסתגרות חברתית? השנייה – אם אכן קיים קשר כזה, מדוע אין ההבדלות מקיפה את כל האוכלוסייה הדתית בישראל?

טיפול בשאלות הללו, בהכרח שיוביל אותנו אל שתי אבחנות חשובות בהן שונה הדגשה ביהדות כדת, מן המקביל בגישות רליגיויזיות בעולם המערבי ולהשלכות הנובעות מכך על ההבדלים באופי הדתיות של קבוצות שונות בתחום היהדות. כאמור, היהדות נבדلت מן "זרילה" המקבילה בעולם המערבי בשני עקרונות חשובים: האחד – יהדות היא דת של מצוות מעשיות, ככלומר מערכת של חוקים, צוים ותקנות המעצבים את אורחות החיים של הפרט והכלל בעם היהודי, כל מה שככלו במושג "הלכה", שהוא מרכיב חי ופעיל של היהדות והעם היהודי. העקרון השני – היהדות איננה עבין לייחיד בלבד, אין היא עבין אינטימי שבין הפרט ואליהם, אלא היא עבין קהילתי-ציבורי. וכך מתכוון המאמר התלמודי "כל ישראל ערבים זה בזו" (ביבלי, סנהדרין, ב"ז, ע"ב); כל חבר בקהילה, אחראי על קיום המצוות עליidi שאר חברי הקהילה.

שני העקרונות הללו, כשהם נתפסים באופן פונדרנטלייטי פשטי, מובילים בהכרח להתבדלות גיאוגרפית. נבהיר נקודה זאת בדרך של המשחה: נתאר לעצמנו בית מגורים משותף, בו הדיירים הם בעלי דירות, מותקנת בו מעלית ומתקוררים

בו דירות שומרימצוות ודירות שאין שומרימצוות. הפעלת המעלית בשבת – אסורה על-פי ההלכה. מכיוון שהמעלית היא חלק מן הרוכש המשותף, דהיינו – לכל אחד מן הדירות יש אליה בעלות חיקית, ניתן עצמו הדיר במצב מבירך: לא זו בלבד שהוא מנוע מההשתמש במעלית, אלא שעליו האחירות להשבתת והמניעת השימוש בה גם על-ידי יהודים אחרים שאינם דתים בשבת. בפני הדיר זהה עומדות שלוש אפשרויות: א. להכנס לעימותם עם הדירות החילוניות בנסיוון למנוע מהם את השימוש במעלית בשבת; ב. להתעלם מן השימוש של השכנים החילוניים במעלית בשבת, תוך קונפליקט עם מצפונו הדתי; ו. להמנע מלהר בبنין שבו מתגוררים דירות חילוניים. זהו, כאמור, מצב בסיסי הטומן בחובו את תהליכי ההתبدلות של אוכלוסייה דתית. אפשר להרחיב את הדוגמא של הבית המשותף – למרחוב מסוימת גדול יותר, כמו הרחוב והשכונה. באלה יש ייחוזות מוחביות שחן "רשות הרבים", דהיינו – "הרוכש המשותף".

הדרישה החילונית, המופנית כלפי הדתים, לשמר על אורחות חיים דתיים בבחיהם פנימה ולהשאיר את רשות הרבים לדומיננטיות החילונית, מתרפרשת בעיני האוכלוסייה הדתית כנסיוון לנשל אותה מזכויותיה כבעלי-שותפים במרחב המשותף. גם בהקשר זה עומדות בפני האוכלוסייה הדתית שלוש האפשרויות העקרוניות שהזכרנו לעיל.

מתוך הדוגמאות הללו ואפשרויות התגובה עליהם, מסתברים גם הבדלים בין קבוצות דתיות שונות וייחסן להתבדלות הגיאוגרפית מהאוכלוסייה שאינה דתית. עניין זה מתקשר לשאלת הבסיסית השנייה שהצטברו לעיל: מדוע ההתבדלות הגיאוגרפית אינה נחלתה של כל האוכלוסייה הדתית, דהיינו – כל האוכלוסייה הרואה עצמה מחוייבת לקיום המצוות? בכך עליינו לחזור להבנה בין שתי הקבוצות הדתיות העיקריות – הקבוצה ה"דתית מודרנית" והקבוצה ה"דתית חרדיות". ההבדל שבין הקבוצות איןנו ב牟וי אלא הבדל עקרוני-איכוטי ואפשר להאייר אותו תוך שאלת מונח משנתו של מרטין בובר: "קוֹרִחְתִּיחּוֹם". כל רעיון פילוסופי-חברתי מעמיד ציוויל טיגורי בפני המאמינים בו. הציווי הקטיגורי הזה מתייחס לישום של העקרון הפילוסופי, לתרגוםו אל מערכת אופרטטיבית של כלל התנהגות בחיי יומיום. אולם, בעוד העקרון הפילוסופי הוא עקרון "מודלי" מופשט, ישמו בתקל באילוצים ומגבילות של העולם הריאלי ומשמעותם קר ונוצר מתוך בין העקרון הפילוסופי למגבלות ישמו. זהה המצב בעולם ההלכה היהודית. היהדות מציבה ערכיים מוחלטים, כאשר ההלכה מעמתת את הערך המוחלט (והמושפט) עם המציאות ומציבה כיצד ומתי יוועדו ציוויה בתנאי מציאות משתנים, כגון: השבת בערך מוחלט מול העקרון ההלכתי של "פיקוח-נפש דוחה שבת" והתחזותו עם הזמן. כל השקלא וטריא של ההלכה התלמודית היא, כאשר יבין כל מבין, דין אפליקטיבי של עקרונות "מודליים". מי שמקבל על עצמו עולץ של מציאות, מקבל בזאת על עצמו במצב תמייד של מתח, שכן בכל מעשה ומעשה ובכל החלטה הוא עשוי לפניו מה שקרי לו בשונו של מרטין בובר "קוֹרִחְתִּיחּוֹם". קוֹרִחְתִּיחּוֹם קובע עד היכן ייוושמו העקרונות המופשטים ובאיזה מידה של התחשבות באילוצים חיצוניים. הקונפליקט הפנימי – המתח – של היהודי הדתי, הוא מצב תמייד, בלתי פossible, כיון שהחוכר בתיחסו ה"קוֹ" איננו חד-פעמי. זהו מצב יסודי הנבע ממהותה של ההלכה היהודית, והוא מלואה אדם מישראל כל חייו. אדם בעל תודעה יהודית-דתית, מבnis את עצמו במצב כזה בזודען ומלכתה-חילתה ולא בדיudit. לכל אויר מהלך החיים יש צורך למתוח יום ושעה שעיה את קוֹרִחְתִּיחּוֹם בין האז

הדרתי המוחלט לבין האפשרות המוגבלת לישם אותו.

אפשר להתחמק מ מצב זה של מתח פנימי מתמיד באחת משתי דרכים. הדרך האחת - להעשות חילוני. האדם החילוני רואה עצמו פטור מן המצוות הדתיות ולפיכך, אחד ממרכיבי הקונפליקט כלל אינו מחייב אותו ואוי הקונפליקט במובן זה איננו קיים. הדרך השניה לחומק מן המבנה הבסיסי האמור, היא לישות "חרדי". היהודי החרדי שואף להביא למינימיזציה את האילוצים של העולם החיצוני ובכך הוא נשאר בתוך "ד' אמות של הלכה" כזו אינה מתקינה בתוך העולם המודרני ועמו, אלא בצדו. זו, כמובן, המשמעות של בחירת האלטרנטיבות המהמירות המוצעות בספרות הפסיקה על-ידי היהדות החרדית.

לאבחנה זו יש משמעות גיאוגרפיות ברורות. הראשונה והפשטה יותר, היא הזיהוי של האוכלוסייה המתבדלת כאוכלוסייה חרדית: ההחלטה לגור בתוך אוצר מגוריים נבדל, בו קיימת הומוגניות דתית, היא מתייחס קיומיהם באופן המותיר מחוץ לתחום - הפיסי והחברתי-תרבותי - את האילוצים החיצוניים של שכנות עם חברה שאיננה דתית, על כל המשתמע מכך לגבי הארגון המרחבי של האוכלוסייה ותפקידיה בעיר ובמדינה. כאן יש להעיר שלא כל התקבצות גיאוגרפיה של אוכלוסייה דתית היא תוצאה התהילה שתואר לעיל. ישנים ריכוזים דתיים, לא חרדים, שם תוצאה של פעילות חברות שכון הקשרות במפלגות דתיות אשר דAGO לדיוור עבור חבריהם והקימו שכנות ושיכון לאוכלוסייה דתית, כפי שmplגות אחרות DAGO לשיכון עבור ציבור החברים שלהם. אפשר, כמובן בו ריכוזים של אוכלוסייה דתית הם תוצאה מסולבת של התקבצות והתבדלות מרצון - מתייחס "קיותיהם" טריוטריאל וחברתי-תרבותי תוך ניצול הסיעע של בניה ייעודית על-ידי חברות בניה ספציפיות, כאשר הגורם הכלכלי-חברתי והגורם הדתית-תרבותי מזינים זה את זה.

משמעות גיאוגרפיה וחברתי-פוליטיית מורכבת יותר של רעיון "קיותיהם" קשורה ביחסן של קבועות שונות אל האפשרות של קיום משותף על-פני אותו מרחב גיאוגרפי בין קבועות אשר השונות ביניהן כה גדולות בקרב האוכלוסייה הישראלית. הקבוצה הראשונה והעיקרית בדיוננו זה היא, כמובן, הקבוצה החרדית.

קבוצת התייחסות של החברה החרדית, היא החברה היהודית המסורתית כפי שהתקבלה עד המאה ה-18, לפני התפתחות תהליכי המודרניזציה והחילון ("השללה"), שהביאו לשחר של מרבית החברה היהודית מן הדת והמסורת: "כלם נשא הרוח, כלם סחף האור..." (ח"נ ביאליק, "לבדי", טרס"ב). התהליכים הללו יצרו תחושה של أيام על אלה שבקשו להשר נאמנים לדת ולמסורת. תחושת האIOS, שנקבעה כתודעה ההיסטורית קיבוצית של החברה החרדית, קבעה במידה רבה מאר את התייחסותה של חברת וואל החברה הסובבת וכן את הכללים והגורות המאפיינים את אורחות החיים היומיומי בחברה החרדית עד היום. ההמנעות החרדית מאיוציא העולם החיצוני, שהוזכרה לעיל, פרושה מאמץ מתמיד למניעת החשיפה של בני החברה החרדית למודרנה; בעיקר להכני לימודים כלליים בלתי-אצעי ובلتאי מבוקר עם התרבויות העירונית המודרנית הסובבת, יכול להיחשב כמאץ העיקרי של החברה החרדית למניעת הסחף.

החברה החרדית מאופיינת, איפוא, בכך שהיא מבקשת להיבדל עד כמה שאפשר מן החברה הסובבת אותה. ביטוייה העיקריים של ההבדלים הם בעיקר בתחומי המגורים ובתכני הלימודים של בני הדור הצעיר בחברה החרדית. החברה החרדית רואה עצמה במיגנה מתמדת מול סובב מאים. האIOS הפטונצייאלי הנובע מן הסובב נטהס כחולך ומתחזק על רקע התפתחותה של תרבות צריכה נחנטנית מודרנית, המסתיעת בכלי תקשורת החודרים בעוצמה רבה לתהום הפרט (עתנות, רדיו, טלוויזיה וכיו"ב), ובהתפתחות של תפיסות מתיירניות בייחסם שבין המינים. "טראות הסחף" מחד והtapatchothah של תרבות צרכנית נהנתנית מאידך, يولצים תחושה קולקטיבית של אIOS ושל חרדה שיש להם משמעות מרכזיות בבניית מוסדות חברתיים האמורים לגונן על החברה מפני כל השפעה מבחוץ.

עקרון ההבדלות, כפי שהוצג לעיל, מחייב - לבוארה - יצירת נתק גמור בין המערך העירוני המודרני, בו מtabטא האIOS כלפי החברה החרדית בצורה החrifpa ביותר, לבין הקהילה החרדית. דהיינו, יצירת מסגרת חברותית שלמה מבינה תרבותית וככלכלית מרוחב איגורפי נפרד ועצמאי. פתרון זה אכן אומץ עליידי כמה כתות נוצריות פונדמנטליסטיות כמו Amish באראה"ב, המאפיינן קרבה לטבע ומגבילים את הבסיס התעסוקתי שלהם לעיסוקים קללאים. נכוון גם שהיתה קיימת סימפטיה לפתרון דומה בקרב קבוצות מסוימות בחברה החרדית, בשלבים מוקדמים יותר של המאבק בתהיליכי החילון (עד לאחר מלחה"ע ה-2). אולם, אף שקייםות כמה מסגרות כאלה בצורה של יישובים קללאים (כמו המושב קוממיות), ברור כי פתרון זה לא התקבל. הסיבות לכך נובעות קודם כל מנ המסורת ההיסטורית-עירונית של הקהילה היהודית וכן מן המבנה החברתי-כלכלי המיחיד במינו של החברה החרדית, המCAF בתוכו סתירה פנימית מהותית: מצד אחד, והי חברה שהביסיס הכלכלי העיקרי שלה נשען על מותן שירותים כלכליים מוגדרים וחילקיים לאוכלוסייה הסובבת. זו עובדה המחייבת את בני החברה החרדית לקיים יחסיחיליפין כלכליים אינטנסיביים עם החברה הסובבת. מצד שני, החברה החרדית רואה את החברה האחראית במאימת וועל-כן מבקשת להיבדל ממנה בדיילות מקסימאלית. מציאות דיאלקטית זו אפיינה אמן, את החברה היהודית המסורתית לכל אורך ההיסטוריה היהודית בגלות. אולם, על רקע תהיליכי החילון מחד ועליתת הדורות החרדית לתליה במרבית צרכיה בחברה האחרת. וכך, מושום שהחרדיות רואה ב"הscalh" את ה"אשם" העיקרי בחילון וב Sachח ומשום שהחרדיות רואה, כאמור, את לימודי התורה בתוכן הלימודים הלגיטימי היחיד לבורים המשך כל תהליך החיבורות (עד לנישואין לפחות), נמנע מרווח הגדול של בני הדור הצעיר מהשתלב במרחב משלולי התעסוקה המקובלים בחברה הסובבת. יתרעל-כן, מידת ההתמחות והתייכנות הנדרשת בתעסוקה העירונית המודרנית, מגבירה עוד יותר את התלות של הקהילה החרדית במערכות העירונית המודרנית. שכן, הקהילה החרדית אינה מחרימה את העולם המודרני לא אבחנה ואינה מתעלמת ממנו. התפיסה החרדית מבחן בין המרכיבים הטכניים, האינטראומנטליים, של המודרנה, שהם נייטראליים מבחן ערבית, לבין התכנים והערכים התרבותיים-חברתיים שלה. בעוד הקהילה החרדית מקבלת את המרכיבים האינטראומנטליים הניטראליים של המודרנה ומשתמשת בהם, היא דוחה את מה שנראה בעיניה כמייצג את עולם התוכן הערבי של המודרנה ומתוגונת בתקיפות מפני סכת חילוחלו בתחום. באופן זה, היהודי החradi ישמש בשירותי מחשב או רפואה מודרנית וכי"ב שבהם הוא רואה מכשוריהם להקל על חייו ולשפר את איכותם.

אולם, אותו יהודי חרדי יימנע מצפיה בטלוויזיה, כי זו עלולה לשמש סוכן להעברת תכנים תרבותתיים זרים לו ומסוכנים לערכיו. עובדה זו מחריפה את המתח בין הדתיות החרדית לבין החברה הסובבת, במישור הכלכלי-איישי, במישור הפסיכולוגי ובמישור הציבור-יביללי.

נסוין לפטור מתח זה נעשה כבר בעבר על בסיס העקרון של "חלוקת עבודה" בין יהודים לאוים, כאשר הגויים מצויים עלידי הboss, לפי תפיסה זו, לדאג לרווחת העולם הזה ולתיקונו ואילו היהודים מצויים לדאג ל"חיי-עלם" על-ידי לימודי תורה. אבחנה זו שבין יהודים לאוים אינה תופסת בחברה יהודית שלמה. בכלל זאת, הוועתק מבנה זה של "חלוקת עבודה" אל תוך החברה היהודית פנימה, תוך הבנה בין לומדי התורה שלהם "שבט הלוי" לבין שאר החברה היהודית. לומדי התורה הושלו גם לשפט ישכבר ביחסו עם שבט זבולון (עפ"י בראשית מ"ט, י"ג' י"ד ודברים ל"ג, י"ח) כפירושו של רשי עלי-פי מדרש תנומה: "שהיה זבולון עוסק בפרקמיטיא וממציא מזון לשפט ישכבר והם עוסקים בתורה" (רש"י, בראשית, שם).

רעינות אלה מעידים על הדילמה של הקיום החրדי במסגרת של "חברה חיליקית" המקדישה עצמה לתחומי עסקו מוגדרים והמסיגת עצמה, מלכתחילה ובדייעבד, ממגוון התחומיים הקיומיים של חברה מודרנית. דוקא ההגשה האידיאלית החרדית של לימוד תורה כעיסוק בלעדיו של כל הדור הצעיר, מגבירה בהכרח את התחלות של חברה זו בעיר המודרנית.

הניגוד בין חרדיות ועירוניות מתאפיין בשתי נקודות עיקריות:
א. המערכת החברתית בעיר המטרופולינית המודרנית היא בעלת מרכיבים מיני-אליים של פיקוח חברתי. לעומת זאת הדתיות-החרדית אינה מכירה כמעט בהבחנה שבין תחום הפרט ותחום הכלל; להיפך, היא רואה כחוותו של הציבור להתערב גם בתחום האנטיימיים של הפרט, כדי למנוע סטייה מנורמות הדת והמסורת. לשון אחרת: העקרון של "כל ישראל ערבים זה בזה" הוא עקרון מוחלט בעיני הקהילה החרדית ואני נאכל לידי עימות עם העקרון המערבי-החילוני של חופש הפרט, שאינו מתקבל כלל בעולם החradi.

ב. תרבויות הבילוי וצרכי הזמן הפנו של החברה העירונית המודרנית, יכולה להיות מאופיינית לתרבות בילוי נהנתנית שככמה ממרכיביה מדגישה טמנניות של מתרונות מיניות. לעומת זאת, הדתיות החרדית מציבה לפני החברה אתגר של מה שmorphozuk בעינה יצירות "תרבות-ישראל' קדשה" אשר אחד ממרכיביה המרכזים הוא דחיה של הננתנות ("יצרים").

לפיכך, הקיום החradi בעיר המודרנית הוא קיום מאויים על-ידי תרבויות הבילוי המודרנית הנתפסת כבעל פוטנציאל של פיתוי מתמיד לגבי כל פרט ופרט. מצב זה מחייב מודעות מתמדת ל"סכנות" ופתוח מגנוני התగוננות שונים ומורכבים והוא יוצר מערכת יחסים דיאלקטיבים של איום ותלות בין החברה החרדית והעיר המודרנית. פתרון הדילמות הצומחות ממערכות מסוימות ככל קשור בתהליכי ההתבדלות הגיאוגרפיה - הגיאו-איסלאם - ופיתוח מערכת מוסדות. שניהם יידונו להלן.

הגיטו – טריטוריאליות חרדיות

"בזמןנו אלה, כאשר החושך יכסה ארץ, אין אדם רשאי לדור בעיר שאינה מוקפת חומות קדשה לשמיות הקומץ המועט של יהודים חרדים שנשארו נאמנים לה' ולתורתו". * מלימן אלו מבטאות את האידיאולוגיה העומדת מאחורי התקבצויות של הקבוצות החרדיות במסגרת טריטוריאלית נפרדת בעיר המודרנית – בגיטו. הקטע מבטא את הבינוגד המהותי בין התרבות העירונית החלילונית של החברה הסובבת – "החושך יכסה ארץ" – לבין התרבות הדתית-חרדית. הוא מבטא גם את פוטנציאל האיום שיש בתרבויות הסובבות, שנגנזה יש להקים "חומה של קדשא". ברור גם כי החברה הדתית-חרדית רואה עצמה כמייעוט קטן ("הקומץ המועט") של יהודים חרדים החש שהמשכיותו נתונה בסכנה.

התבדלות הגיאוגרפיה של הדתיות החרדיות היא, איפוא, גיטואיזציה וולנטרית – התבדלות מרצון – המשותחת על תפיסת אידיאולוגיה מוקדמת ולפיכך יש לה קיום ואפילו חיווק, גם תוך תהליכי עלייה ברמות-ichiים ושינוי הסטטוס הסוציאו-כלכלי, תהליכיים אשר בתנאים אחרים גורמים להחלשת הזיקה לגיטו.

ניתן לומר שבסמך שחדתיות החרדית מתבטאת בתחום האישיאינדייבידואלי כ"דרתיות מקפידה", כך היא מתבטאת בתחום הקהילתיחברתי בטיפוח תודעת אינטגרציה בין קהילה ומרחב עליידי "תרבות-של-קדשא". ה"קדשה" של המרחב נובעת מאופייה של האוכלוסייה המצויה בו ומתחנהגתה ואין היא קשורה בתוכנות האתור עצמו; וכך נכתב בספרות הפובליציסטית התורנית: ** "דרגתו של אדם נמדדת לפי קרבותו למוקומות התורה... סיבה רעה היא סיבה לביטול בחירה (= עם ישראל כעם בחירה), על כן צריך האדם להתרחק מסביבה רעה כדי שלא ילמוד מעשיהם... בזמןנו שאין לנו מזבח ואין לנו בית הבחירה, שני דברים הם הקובעים הסביבה הטובה: א' ישיבות קבועות בה, ב' האדם הגדל השוכן בה. וכן כתוב מון החזון איש (קורא ח' א' קע"ז) דארץ פולין אשר הישיבות קבועות בה, והחסיד החפץ-ichiים שליט"א (וצלהה"ה) שכנן בה, ושאר גדוולי תורה ויראה, דינה הארץ ישראל, ושאר מדינות כחוץ לא-ארץ. והנה כהוים בארץ ישראל, שני מוקומות יש שישיבות קבועות בהם וגדולי הדור שכנים בה ועדיהם אנו למזהה מרניין לב, שבן החרדים מתאמצים ומשתדלים למעלה מכוחותיהם, כאילו רוח ממרום נשפר עליהם, כדי לגור בשני מקומות הנ"ל...". טיבו של המרחב נקבע, כאמור, עליידי האויריה שהאוכלוסייה משרה בו ועל-פי דרכיו התנהגתה. לפי עקרון זה, יהדות פולין (לפני חורבנה בשנות השואה) יוצרה מרחב שהושווה במעמדו לארץ ישראל.

הזיקה שבין "הדרתיות המקפidea" כחויה דתית אינדייבידואלית לבין "תרבות-של-קדשא" הקורנת מן הסביבה הגיאוגרפיה-חברתית, היא ערך דתית-תרבותי חשוב בחברה החרדית. ראיית "הסביבה הרעה" כסיבה ל"ביטול בחירה", משמעותה שחוcharה לתרבות הטביבה, ولو גם בצורה בלתי מודעת, מהוות "פגימה" בשלמותם אמוןתו של היהודי ונושאת עמה השפעות לטוח ארכו.

מתוך כך ניתן לומר שהדרתיות החרדית יכולה להתבטא במילואה, רק בתוך מרחב טריטוריאלי מוגדר, זו טריטוריאליות חרדית. בתוך המרחב הזה, דומיננטית "תרבות הקדשה", שהיא אויריה המוקרנת. מן הסביבה עליידי בתיה המדרש,

* דער איד (= היהודי) עתונם של חסידי אטмер בניו יורק, ח' אב, תש"א

** אהרון רוטר – מאמר על סביבה תורתית

בתיה הכנסת, היישובות, "קול התורה והתפילה" הבוקע מהם וכן גם מן הנוכחות הפיסית של "החינוך היהודי" במרחב, כפי שהיא נתקפת על ידי הקהילה החרדית. התרבות החילונית, כפי שהיא מתבטאת בעיר המודרנית, היא האנטי-תיזה - היפוכה של הקדרה.

המושג "תרבות-של-קדושא" הוא מושג דינامي המבטא חתירה לאידיאל שאינו ניתן להגשמה מלאה והנמצא בעימות מתמיד עם "החו"ן", משמע - עם התרבות הסובכת ועם החולשות האנוניות ("יצרים") שבפניהם, של חברי הקהילה החרדית עצמה. הנה כי כן, אותה דתיות-חרדית המונעת עצמה מכל עימות-של-סינתייה בין ההלכה והמודרנה, עימות שטרתו תרגום אפליקטיבי של עקרונות ההלכה בתנאי מציאות משתנים, בחינתן "וחוי בהם" (ויקרא, י"ח, ה'), דתיות חרדיות זו מוצאת עצמה בעימות מסווג אחר. העימות החradi זהה הוא תולדת מאיץ מתמיד לשמר את המנהנה החradi, הן במובנו הטריטוריאלי והן במובנו החברתי, "נקי" מכל השפעותיה של התרבות הוראה. והוא עימות בין תפיסת העולם הלהלכתי-חרדית לבין כל מה שמחוצה לה, מתוך מטרה של יצירת חיץ אוטום שיגן באופן מלא על הסביבה החרדית. אירוני הוא שההבדלות הטריטוריאלית החרדית (הגיטו) מאופיינית, עקב זאת, במתוך סביבה הגשמת האידיאל של "תרבות-של-קדושא". זהו מתח של המגעות, מתח של מגבנה והוא מטבחא, בין היתר, בмагמה של הקצנה והחמורה מחד-גיאס ובחולול מסויים של סממני תרבות העיר הסובבת מאידך גיסא.

לשם המחתה הבדל בין המתח שביסודות הגישה הדתית-מודרנית לזו שמתלווה לגישה הדתית-חרדית, נבחן שוב את היחס של שתי הגישות אל העקרון: "כל ישראל ערבים זה וזה": היהודי החradi יבין עקרון זה במשמעותו הפשטנית, הpondemntlistית. יישומו הוא מלא ולא מגבלות, כאשר העקרון של חופש הפרט וחוויתיו נתפס כערק חילוני ולפיכך פסול. מכיוון שעקרון חופש הפרט הוא עקרון בסיסי ומקביל בחברה העירונית הסובבת, ימצא עצמו מונכסייה-חרדי מובהן בהתנגדותו ומתבקש להסביר זאת לסובב שאינו חרדי, ובאותה עת מתאם למגוון הדירת הרעיון של "חופש הפרט" בתחוםו.

לעומתו היהודי הדתי המודרני לא יימלט אל תוך הגיטו החradi, אך גם לא יתבחש לעקרון של "כל ישראל ערבים זה וזה". אין הוא מקבל את התפיסה שהדת היהודית היא עניין שבין הפרט ואלהיו בלבד, אך את עקרון האchariot הקהילתית שביהדות הוא מעמת עם עקרון חופש הפרט, שהוא חלק מנוכסיה-חרוד של העולם המודרני וככזה הוא גם חלק מעולמו התרבות-ירוחני של היהודי הדתי המודרני. התוצאה של "עימות" כזה, שהוא - בעצם - דין הלכתי, היא מתיחת "קוותחים" הקובל עד הימין ייושם העקרון הציבורי ומהיכן מתחילה העקרון של חופש הפרט. זה יסוד המתח שבחיי הדתיות המודרנית. הכרעות כאלה מצויות לרוב בתלמוד ובכל ספרות ההלכה.

היהודי החradi ייראה כ"קייזני" בענייני הדתיה-מודרני ואילו זה ייראה בעיני החradi כ"פשרן" ומישותו פגומה. בעצם, אין להשוות את שניהם על רצף אחד של דתיות ואין האחד יותר דת"י מרעהו. אלו הן שתי גישות דתיות במישורים שונים. היחס הבסיסי אל עולם הרוח והעלכרים שמחוץ להלכה, שוניה בשתי הגישות הדתיות ומכאן שגם שוגם אופי המתח שבבסיסם הקיום של שתי הגישות - שונה.

הגיטו החרדי בירושלים

אזור הליבה: מאה שערים: ראשיתו של הגיטו החרדי בירושלים בישוב הישן האשכנזי. אחת התופעות הכלכלית-חברתית החשובות בישוב הישן האשכנזי בסוף התקופה העות'מאנית הייתה יזמות ציבורית לבנייה שכנות מגורים. יזמות זו הtmpקדה בעיקר בשולחה אזורים גיאוגרפיים בעיר: 1. אזור מאה-השערים; 2. אזור שכנות נסתי-ישראל (מושב-המשה, כנסת-ישראל, משכנות וכיו"ב); 3. מאוחר יותר - שכנות "שער-חסד". (ראה מפה 1).

תוך כדי התפתחותה של ירושלים היהודית כעיר מודרנית גדולה, ניתן היה להבחין בתהליכי שינוי במערך המגורים של האוכלוסייה, עליידי המנגנון היהודי של "אדירה והורשה" המלווה בתהליכי בטישה ושינוי תרבותי. התפתחויות אלו הובילו לשינויים בשתי שותחות (facets) שונות: א. שינויים חברתיים-כלכליים (עליה ברמת-החיים, מודרניזציה, חילון וכיו"ב); ב. חזקנות המערך התרבותי הפיסי הוותיק (בלאי של בניינים ותשתיות, שינויים בסטנדרט הבניה וכיו"ב). כתוצאה מшибים אלה, החל גם שינוי באופיין התרבותי-דתי של השכונות האמורות. בעוד השכונות באזורי "כנסת" ו"שער-חסד" לא התרחבו, היה אזור מאה-השערים לאזור הליבה ולבסיס הטרייטוריálnי המוצק של הגיטו החרדי בירושלים.

הסיבה להחפתחו של אזור מאה-השערים דוקא והפיקתו למרכז האוכלוסייה החרדית, היא שאליה גיאוגרפיה-היסטורית מעניינת שלעצמה: בעוד שישיבת "ע'חים", מן המוסדות החשובים ביותר של היישוב הישן בעיר העתיקה, מיקמה את בנינה החדש בשכונה מחנה יהודה, על הכביש הראשי ליפו, הרי דוקא אזור "מאה-שערים" הפרק, כאמור, לאזור הליבה. אפשר להצביע על כמה סיבות אפשריות להחפתחו זו. סיבה ראשונה - שכנות "כנסת" ו"שער-חסד" הוגבלו עליידי "מחסומים" שהפריעו להתרחבות החרדית: קרבה של שכנות יקרות ויקריות בעלות אוכלוסייה מבוססת ברמה סוציאלכלית גבוהה למדי וכחישיכה רב (רחוביה וקריות-شمואל הסמוכות לשער-חסד) ושכונות שבאן אוכלוסייה מגובשת של עדות המזרח (נכלאות ומחנה-יהודה הסמוכות לשכנות נססת). "מחסומים" אלה מתקשים על חידורה של אוכלוסייה חרדית ולפיכך מעכבים הרחבתו של האזור החרדי.

סיבה שנייה: "שער-חסד" ו"כנסת" נבנו שכנות ייוזדיות עליידי אותן מרכיבים ביסודו של היישוב הישן שהיו מתונות יחסית כלפי תהליכי מודרניזציה. שכנות אלו לא נתפסו בתודעה הציבורית כמוקדי קניות וקייזוניות.

וסיבה שלישית: לאחר מלחמת-העולם השנייה, הגיעו לאזור מאה-השערים קבוצות חרדיות, חלקון קייזוניות, מתוך שאירת הפליטה של קהילות מזרח-אירופה שחדרבו בשואה. ניתן שallow פנו דוקא לאזור מאה-השערים, שם שבו נמצא ה"כוללים" הייחודיים של ארץ-ישראל כמו פולין, הונגריה ורומניה. מכל מקום, אזור זה ייכן אלמנטים קייזוניים כבר משנות המנדט. התפתחה בו אוכלוסייה בעלת יחס עוין וקייזוני כלפי תהליכי חילון ומודרניזציה אשר, כבר בתקופת המנדט, החלה לדוחק ממנה ולהלה את האוכלוסייה המתונה יותר.

עם הקמתה של מדינת-ישראל, המשיך אוצר מאה-שערים להיות מקום ריכוז ומשיכה ל��פות חרדיות, תוך הגברת הדוחיקה של קבוצות אוכלוסייה מトンנות. לאורך כל התקופה, אפשרו ההלכי מודרניזציה, עליה ברמת החיים ובבנייה שכונות חדשות, לגורמים מטונים ופתוחים יותר לעולם המודרני לעזוב את השכונה. כתוצאה לכך אחזוון של קבוצות חרדיות וקנאיות. דינמיקה זו מתקיימת, למעשה, עד היום. ככל שנוצרות אלטרנטיבות מפותחות ונוחות יותר למגורים, כן מתפתחת נטישה של האזור ושלו עליידי גורמים פתוחים ומיטונים יחסית המנצלים את אותן אלטרנטיבות ומתוחזק אחזוון של גורמים קיצוניים ונוקשים יותר. כך הפך אוצר מאה-שערים לאזור הליבה (core area) של הגיאו החרדי.

א. תהליכי התרחבות

חויריה והורשה: האזור שמצפון-מערב, הנשק לאזור הליבה (גאולה, כרם-אברהם זכרון-משה), היה בתקופת המנדט אזור מגורים מעורב של דתים-מודרניים, חרדים וחילוניים. היו בו גם מוסדות דתיים מרכזיים כמו ישיבת חברון, ישיבת "חכ"ל" ובתי-כנסת מרכזיים.

בשנים הראשונות שלאחר הקמת המדינה, התפתחו שני תהליכי משלימים אשר החלשו את אחזוון של היסודות החילוניים והדתיים-מודרניים בשכונות אלו: הגדלת הצע המגורים באזוריים אחרים בירושלים, כתוצאה מיצירת חלל ריק אחרי נטישה אוכלוסייה ערבית (כגון - בקטמון) ובתיקר - בנייה ציבורית יוומה של שכונות לאוכלוסייה ותיקה (כמו גבעת-השין, רסקו, קריית-משה וכיו"ב). במקביל התפתחה נטישה של האזור, במיוחד עליידי הדור השני של האוכלוסייה החילונית והדתית-מודרנית, שהיא - לבארה - פוטנציאלית טبعי להמשר שמיות צבינוño החברתי של האזור.

החל הריק שהתחוו באזורי גאולה והסבירה כתוצאה מן התהליכי האמורים לעיל התמלא עליידי אוכלוסייה חרדית, אם בתנועת הגירה פנים-אזורית מאזור הליבה והטיק והצפוף; אם בהשתקעות ראשונה של עולים חרדים (כגון חסידי סאטמאר) ואם בהגירה של חרדים מאזוריים אחרים בירושלים ומחוצה לה. בתהליכיים אלה ניתן להבחין בהבדלים תרבותיים ביחס לשרים הבינז'וריים בין התרבות המודרנית-חילונית לבין התרבות הדתית-חרדית. במערכות החברתיות העירוניות-מודרניות נציגים פעילים בהשכלה ובתעסוקה בין אבות ובנים, המאפשרים לדור הבנים לשנות את מאפייני עיסוקיהם ולהעלות את רמת-חייהם וכותזאה מכך הבנים בהכרח נידים יותר וمتחרקים - פיסית וחברתית - מההוריהם. לעומת זאת, בחברה החרדית - בגלל מגבלות ההכשרה המקצועית והתעסוקה, בגלל התלות במשפחות המוצא, בגלל התפיסה התרבותית-חברתית המדגישה את "המשפחתיות" - (הבנים סביב שולחן הורייהם - במשמעות של "נחת יהודית") ולאחר כל המגבילות על נידות בשבת ומועד - נוצר מחסום מפניהם התרבות פיסית ותמריך למגורים במסגורות גיאוגרפיות סמכות ו נגישות. במחצית השנייה של שנות הששים הסתיים למעשה תהליכי הפיכת השכונות האמוריות לשכונות חרדיות מובוקות חלק מן הגיאו החרדי.

בנייה יהודית: תהליכי ההתקבצות וההרחבה הטריטוריאלית עד שלב זה, הוא תהליכי של מנגןן שוק שבו פועלים כוחות של הצע ובקוש עלי-פני מרחב. משנתמלא רוב המרחב הקיים לחדרה על-ידי אוכלוסייה חרדית, נכנים למערכת גורמים מוסדיים מtower מטריה לפתח בניה יהודית לקהילות חרדיות. כdroco של גורם מוסדי בתחום הבניה למגורים, פונה הבניה הייעודית בעיקר אל אזורי שמחוץ לשטח העירוני המפותח, שהם גם אזורי גבול של אמצעי שנوت השדים, שם הקרקע זולה ביותר.

כニסתם של גורמים מוסדיים-חרדיים מוגדרים בתחום הבניה-למגורים היא תופעה שאינה חדשה בירושלים. בסופה של דבר גם השכונות החרדית הותיקות שהזכו לעיל, נבנו בעיקר כתוצאה של יוזמות ציבורית. ואולם, מן מחיצת שנות השדים מצטרפים ליזמות פוטנציאלית זו גם גורמים ממלכתיים (הסוכנות היהודית והמנשלה).

על רקע התפתחותן של קהילות חרדיות, חסידיות ואחרות, בארא"ב והפיקתן לגורמים בעלי מאבים כלכליים ניכרים, הועלה הרעיון למש את שאייפטן של קהילות אלה לייצור עצמן בסיס בירושלים ולהנץחים את קהילות המוצא שלהן (שהרכבו בשואה במזרח אירופה) על-ידי בניה יהודית של שכונות למגורים, שייקראו על שמות הקהילות, תוך הקצת שטחי קרקע זולים על-ידי מינהל מקראי ישראלי.

זה הבסיס להתרחבות הגיטו החרדי בשכונות הצפוניות של ירושלים, הנושאותuko השכנית-הנסק לשעבר (1947-1949) עם ירדן. במקביל התפתחה בניה יהודית בשולי הגיטו האמור - קריית "שומר אמונים" סמוך למעבר מנדלבאום (1962) ושיכון "אגודת ישראל" (שינפלד) בגבעת-שאלון (1962).

מבחן חברתי מסמלת הבניה הייעודית את התוצאות של הקבוצות הפרטיקולריות המרכיבות את החברה החרדית.

ב. הדינמיקה של ההתקבצות: התרחבות טריטוריאלית

הגיטו החרדי בעיר המודרנית עיין הבתרית-עשיתית הוא גוף דינמי הנמצא בתהליכי של גידול מתמיד עקב ריבוי טבי עובה גבוהה יחסית ומאזיה-גירה חיובית. משמעות הדבר - התגברות תהליכי ההתקבצות. דווקא התהליכים הכרוכים בהפתחות המערכת העירונית המודרנית, הם המעודדים ומחזקים את העמקתו והרחבתו של הגיטו החרדי. ובפרט:

1. התפתחות תחבורה ותשורת: אמצעי התחבורה והתקשורת המודרניים, מאפשרים את האגדלת מרחב הבחירה של הפרט (בעודה, בילוי, קניות, למגורים וכיו"ב). זו התפתחות העונגה לביעות הבסיסיות של הדתות החרדית בעיר מודרנית, בכר שהואאפשרת התקבצות למגורים באזורי מובחנים, מבלי לצמצם את כל האספקטים של מרחב הבחירה הקיימת הקיימת לאוכלוסייה זאת. אפשר, אולי, ליהודי החרדי, לגור בטור הגיטו החרדי כאשר המרחב הגיאוגרפי בו הוא עשוי למצוא תעסוקה מתאימה ילך ויתרחב ככל שישתרפו אמצעי התחבורה.

2. גמישות המיקום של "לימוד תורה": כפי שנראה להלן, לימוד התורה הוא מרכיב חשוב בתחום התעסוקה של הקהילה החרדית. אופי עיסוק זה, הקשור במוסדות (ישיבות ו"כוללים"), הוא חסר עקרונות מיקום, דהיינו – מיקומו הוא גמיש, ומכאן שניתן לרכז מספר גדול יחסית של מוסדות כאלה בצפיפות בתוך הגטו. יתרה מזו, הגטו החרדי מאופיין במספר גדול ממד של בתיכנסת המשמשים מקום מתאים למוסדות לימוד תורה. ככל שגדלו האפשרויות הכלכליות לקיים "לומדי תורה", כן גברה הנטייה להתכנסות בתוך הגטו. עם זאת, חשוב לציין שתהיליך זה פועל גם כמריץ פיזור של אוכלוסייה חרדית בברך שהוא אכן מאפשר לה להקים מרכזיameshnah (גיטאות) קטנים בפריפריה, שם הם זוכים אף לעידוד ממשתי ניכר.

3. בטחון סוציאלי במדינת הרוחה: אחד המאפיינים של מדינת הרוחה הוא הביטוח הסוציאלי המקיים, המאפשר קיום לאחר פרישה מעובודה פעילה. הפרישה לאגמלאות (אפשר לבנות זאת: השחרור מה"כללה") משחררת את הפרט מעקרונות המיקום הקיימים בעקב התעסוקה שלו עד לפרישתו. עובדה זו מאפשרת נידות לאותם גמלאים חרדים אשר מרוחב הבחירה של מגורייהם היה מוגבל קודם לכן. אלה היו גוטים להצטרף לגיטו, המספק להם "תרבות-שלקדרשה" וمسגרות ביילוי תואמות לעת הפרישה (שעוריותו קבועים בתימידרשו וב"מוסדות" ייודדים המיוחדים למטרה זו ונקראים "כוללים לבעל-יבתים"). משקלו של מרכיב זה עליה בהגדלה עם הזמן, ביחס לעלייה משקלה של קבוצת-הגיל הקשישה בפרימידת האילם של האוכלוסייה. מרכיב זה מוגבר עוד על ידי היגירת גמלאים חרדים מארצאות רוחה (בעיקר מארה"ב), היכולים לקיים רמות-חיים גבוהה יחסית מקיצבת הגימלה שלהם המשתלמת במטבע זה.

4. יתרונות גדולים: להתקבצות של אוכלוסייה גדולה יש יתרונות באספקת מוצרי ושירותים ייחודיים אותה קבוצה. ככל שהקבוצה המתקבצת יותר גדולה, כך מתפתחת אוכלוסייה נושאת המתאימה לטקסט-כינסה גבוהה יותר למוצרים ושירותים חדשים שלא ניתן לספק באוכלוסיות קטנות יותר. באותה מידה משמעות הדבר התפתחות יומות בייצור ושוק מוצריו ייחודיים חדשים. התפתחות זו כשלעצמה, יוצרת שוב דינמייה של גידול. הגטו המתרחב הזה מפתח מרכז קניות ושירותים שתוחם השפעתו חורג הרחק אל מעבר לגבולות הגטו והוא משרות גם את האוכלוסייה היהודית הכללית בתחום אספקת מוצרים ושירותי "קדושה". בבר מתרחב הבסיס הכלכלי של הגטו.

5. השפעות מוסדיות על מערכ המגורים: הוסבר כבר לעיל, כי אחת הסיבות להתחפותות הגטו החרדי באוצר גאולה, קשורה בתהיליך הנטישה. תהיליך זה יגבר ככל שתהיה יותר יומת ציבוריית ו/או ממלאכתית בעיצובה המערך המרחבי של הייצע המגורים. כאמור, ככל שייבנו יותר שכונות ציבוריים במחair סביר ויוכנוו קבלנים ויזמים לאזרחים ספציפיים, כן יגדל הפיתוי לאוכלוסיות שבפריפריה של הגיטאות החרדיות להחליף את מקום מגורייהם, תוך יצירה מוחלטת להרחבת הגטו בבנייה שוכנות ופרוורים בפרט בעיר או במרחב המטרופוליני שלה (גילה, נוהיעקב, אפרת, מעלה אדומים וכיו"ב). נוצר תהיליך של חילופי אוכלוסייה בפריפריה של הגטו החרדי (בעיקר ברוממה, מקוריבורך ושבונת-הבוכרים).

6. הדינמיקה של ה"אים" החיצוני: כאמור לעיל, יש בתרבות העיר המודרנית איום על ערכי החברה החרדית. אולם, התפתחות התרבות המתירנית המודרנית ביחסים שבין המינים, גילויים של תרבויות סמיים ופשיעה גוברת, מגבירים את עצמת תחושת האים בחברה החרדית ובפריפריה שלה וממריצים אותה להתכנס בתוך הגיטו המוגן יחסית.

7. "חברת מוסדות": בהקשר הנוכחי, "מוסדות" הם בעיקר בתיסוף ולמודרי תורה, בתימדרש ויישבות, שהם הביטוי המהותי ביותר של ה"קדשה" באותו מובן שכבר דובר לעיל. הגיטו החրדי הוא ה"סביבה" של ה"מוסדות". "מוסדות" אלה הם צרכני שירותים, יש להם מנגנון ביורוקרטי והם מושכים אליהם תלמידים גם מחוץ לגיטו. משום כך, ה"מוסדות" הם גורם כלכלי חשוב מהחזק את הבסיס הכלכלי של הגיטו וגורם המשך אליו צעירים ומבוגרים יותר המבקשים לחיות בטבעתם. יש לציין כי ה"מוסדות" משמשים גם מכשיר להרחבה טריטוריאלית של הגיטו בכך שהם לעיתים רואים גשר בתפקיד "פְּרִיצָת" גבולות הגיטו.

ג. החברה החרדית כ"חברת מוסדות"

בצד הגיטו, ה"מוסדות" הם המרכיבים העיקריי השני המאפשר לחברת החרדית להתמודד עם אתגרי העיר המודרנית.

"מוסדות" בטרמינולוגיה של החברה החרדית הם ארגונים הפעילים כנותני שירותים בתחום החינוך והרווחה. ניתן לחלק אותם לשני סוגים עיקריים:

א. ארגונים המקימיים מערך ביורוקרטי קטן ויוצרים קשר לא קבוע עם הנזקים לשירותיהם. ב. ארגונים המקימיים מסגרות קבועות עם מערך ביורוקרטי מורכב יותר והמקימיים זיקה קבועה ואינטנסיבית עם הנזקים לשירותיהם.

"מוסדות" מן הסוג הראשון הם בעיקר בתחום הסעד והרווחה, כגון קרנות גמ"ח ווזרה הדידית. "מוסדות" מן הסוג השני הם בעיקר מוסדות-חינוך שבחלוקם הגדול הם מוסדות כולניים. הבחנה זו היא תיאורית, בעוד שבמציאות יש נטיה של המוסדות הכולניים מן הסוג השני לתפקד גם כמוסדות במשמעות הראשונה.

האידיאל העיקרי של החברה החרדית הוא התמסורות מלאה ללימוד תורה. לימודי התורה נטפס גם כמכשיר העיקרי לבילוי מלבדן מהחרדיות אל העולם המודרני-החילוני. לפיכך, החברה החרדית רואה בחינוך ביותר להמשכיותה, שבאחד מבניה יבלה במסגרת של מוסד כולני, בו יתמסר ללימוד תורה "על טהרת הקודש" עד לנישואין, ולאחר מכן יושק ישחה לפחות שלוש עד חמיש שנים במסגרת פתוחה יותר של "כולל" כשהוא ממשיך בלימוד תורה.

לשם הגשת אידיאל זה, מקום מערך מורכב של "מוסדות" האמורים לאפשר את ההסתגרות וההתבדלות מן החברה הסובבת. מערך מוסדות זה כולל מוסדות-חינוך מן הגיל הרך: "מכינה" (= גן ילדים), "חידר" (= תלמודי תורה), "ישיבות קטנות", "ישיבות גדולות" ובמקביל לכך מערך מוסדות חינוך נפרד לבנות. כמעט בכל הרמות, למעט הרמות הבנוכחות ביותר, מתקיים يوم לימודים ארוך עד לשעות הערב

(לפחות). עד גיל 12-13 חווורים הילדים לביתם לילנהليلנה ו מגיל זה ואילך יש נטיה ברורה לעבר למוסדות פנימיות, כאשר היישובות הגדלות, מגיל 16 ומעלה, הן כולם מוסדות פנימיות.

למעשה, עוד בשלבי הלימוד היסודיים נוצר, במרבית המקרים, פער בין רמת הלימודים הכלליים הנלמדים במוסדות החרדים לבין הרמה בתיאהספר הממלכתיים והמלכתיכתים. ואולם,מן גיל 12 ומעלה, מופקع הצער החדרי כמעט לחוטין מהלימודים הטכנולוגיים והמקצועיים האמורים להכינו לקרהת קליטה במערך המקצועי המגוון של החברה המודרנית (שלא להזכיר את עולם תכני הרוח של אותה חברה) כשהוא מתஸר אך ורק ללימוד תורה. מערכ אינטנסיבי זה של לימודים הוא מערכ אינדוקטריני מובהק, שתפקידו ליצור אצל הצער החדרי הערכה חיובית גמורה ומוכנות نفسית להגשמה האידיאלית של החברה החדרית, תוך שלילה של ערכי החברה החילונית-מודרנית. באותה עת, יש בתחום הלימודים שהצער החדרי נחשף אליהם כדי להשום במידה רבה את אפושרוויותיו להקלט, בדומה לבני גילו, במערכות המקצועיים של חברה טכנולוגית מודרנית. מנוקדת-מבט זו, הופך איפואו הצער החדרי לתלויה במידה רבה במערכות החברתית החדרית.

כדי שמערכת זה יפעל בצורה יעילה, צריכה המערכת החדרית לקיים פיקוח מלא על הנישואין ומשום כך היא חייבת למצוא פתרונות לביעות דירות ותעסוקה של בוגרי "הישובות הגדלות". אחד האמצעים החשובים לפתרון בעית אליה הוא המערך המורכב של מוסדות עזורה הדידית שהפתחו ביותר בחברה החדרית בשנים האחרונות. אפשר בעצם לומר, שהפעילות הייעלה של מערכ המוסדות, היא הגורם המאפשר לחברת החדרית לבلوم ביעילות תהליכי חילון שהיו בדורות האחרונים תופעה כה הרסנית לגביה.

הפיקוח על הנישואין, מובנו למעשה הוא מניעת קשר בלתי מבוקר בין שני המינים והוא מחייב בהכרח את ה"שידור" באמצעות גאים יחידי להברה מוקדמות של בני הזוג לצורך נישואין. עובדה זו מעלה בהכרח את חשיבותם של "ערבי שידור אובייקטיביים" (מעמד כלכלי, הופעה, ייחוס משפחתי וכיו"ב). התלות המלאה במשפחות המוצא לצורך נישואין וחשיבותם של "ערבי שידור אובייקטיביים" ובתוכם הייחוס המשפחתי, הופכים את הנישואין לתקשרות לא רק בין בני הזוג אלא לתקשרות רחבה יותר עם שתי משפחות המוצא. הזיקה בין המשפחה החדשה לבין משפחות המוצא מתחזקת בשנים הראשונות לאחר הנישואין על רקע העובדה שהבעל הצער ממשיך בלימודיו ובינן מסוגל לקיים בעצם את משפחתו. גם חוסר נסינונה של האשפה לקיים חיים עצמאיים בהיותה כל ימייה בתוך מסגרת משפחתי המוצא שלא, מחזק את הצורך בזיקה בלתי-אמיצעת אל משפחות ההורים. תלות זו מוחרת גוכחה העובדה שבחברה החדרית קיימות ציפייה לליהו תור השנה הראשונה לנישואין. ניתן איפואו לומר, כי בחברה החדרית חל תהליך של "שייקום המשפחה", תהליך המקביל ביטוי צוררי במושג "נחת יהודית". זהו אחד הגורמים החזקים בשאייפת האוכלוסייה החדרית להתגורר בצדדים.

במקביל לשיקום המשפחה מתפתח תהליך הנמצא עתה ביצומו, של "שייקום הקבוצות הפרטיקולריות".

החברה החרדית מרכיבת מקבוצות-משנה ("חוגים") המבוססות על מסורת יהודית לokaלית מזרחה-אירופית ו/או על זיקה לחצר חסידית או על זיקה למסורת ("ישיבה גדולה"). זיקות אלה יוצרות מתח מתמיד בתוך החברה החרדית בין האינטראסים הכלליים לבין האינטראסים הפרטיקולריים של הקבוצות-החוגים.

תהליך בניית חברת המוסדות חיזק את הקבוצות הפרטיקולריות, כיוון שה"מוסדות" מייצגים יותר ויותר את הקבוצות-החוגים הללו. המגמה הדומיננטית בזום להקים מוסדות חינוך פרטיקולרייםelman הגיל הרך ועד היישבה הגדולה, מחזקת עד מאר את הזיקה של הפרט לקבוצתו. יתר-עלין, הקבוצות הפרטיקולריות חדורות בהכרח, גם לתהום השירותים והכללה, מזור מגמה לטייע בידי חברי הקבוצות להתגבר על הקשיים הכלליים ומtower מחויבות דתית לעוזרה-החדידית. התוצאה היא שהיחסים בין הפרט לבין הקבוצה הפרטיקולרית אינם מתבססים רק על זהות בתפיסה אידיאולוגית מסוימת ו/או בזיקה למסורת חיים מסוימת של העבר, אלא גם על צרכים כלכליים בסיסיים (שיכון, חינוך, צרכנות במזון ובלבוש וכו"ב).

לעובדת זאת יש שמעויות חברותיות ופוליטיות מרוחיקות לכת, שניתוון חורגת ממסגרת UBODA זו. כאן נציג את החשיבות של מצב זה ביחס לצרכי שיכון ושירותי חינוך יהודים.

ד. יוצרים חברתיים בקהילה החרדית

יחס-פנימם: החברה החרדית הוגדרה לעיל החברה שיש לה זיקת מחויבות למסורת החיים כפי שהיא נשאה בມזרחה אירופאה ומרכזיה. עובדה זו מוצאת את ביטוייה, בין השאר, בהופעה חיצונית מסורתית, בהעדרת שפת יידיש כשפה דיבור ולימוד תורה וכיו"ב. על אף המשותף הרב שיש במסורת החיים של יהדות מזרחה אירופאה ומרכזיה (כמו שפת הײַדיש), הרי מעבר לכך מאופיינת יהדות זו במגוון רחב יחסית של מסורות שצמחו על רקע מקומי וմבדילות בין גזונים וקבוצות שונות. בחברה זו כל עוד התבאו גזונים ושינויים אלה על-פני מרבבים איגודאים גדוילים יחסית, אך שככל גוון היה מזוהה עם טריטוריה מוגדרת, בלט המאחד על המפ прид. ואולם, לאחר השואה, נשתקבקו שרידיו המסורות והגזונים בתוך העיר הגדולה המודרנית, כאשר אין מרווח טריטורייאלי מפирיד ביניהם, בולטות השונות בין מרכיבי החברה החרדית.

עם זאת, מקבלים שינויים אלה בייטוי מוסדי-ארגוני: א. בתיכנסת יהודים לפיק נושא תפילה וליטורגיה שונים. ב. במוסדות לימוד תורה. ג. ובעיקר – ב"חצרות" חסידיות להן מנהיגות כריזומטית היוצרת זיקה יהודית ובלתי אמצעית עט חסידיה.

לאחר השואה, מצאו עצמן קהילות מסורתיות וחצרות חסידיות בארץ ההגירה המערביות ובארץ-ישראל כשהן שבורות, מועטות וחסרות בסיס יציב להמשכיות בין-זירות. אחת התופעות המשמעותיות שנitin היה להבחין בהן בשנים הראשונות לאחר השואה, הוא המאמץ הגדל של אדמו"ר רם חסידים וראשי ישיבות וכיו"ב מנהיגים, לשיקם ולבסט מחדש את "התרבויות שהיתה". מאמצים אלה חיברו "ג'ירס" של מבוגרים, ובעיקר צעירים, סביב מנהיגות ומרכזים דתיים. התהליך נחלק לשני

שלבים: בשלב הראשון (1945 עד שנות ה-50), בו נמצא מאגר מספק של צהאים שאיפשר "תהליכי גישות" כמעט ללא חיכוכים הדדיים. בשלב השני, משנות ה-50 ואילך, מציגים מאגר זה ומסתמן חיקוך בין הקבוצות המיציבות את המסורות השונות, על רקע של "תחרות" על משבצתם חבריהם חדשים. לתחרות יש משמעות כלכלית ופוליטית. הגיינזום העיקרי למניעת אפשרות מעבר מקובוצה לחברתית, כלכלית ופוליטית. הוא האגדת תהליכי "מוסדות" (ראה לעיל) ובוקר בתהום מוסדות הקבוצה, והוא הגברת תהליכי "בניו" (מוסדות) החינוך המבטחים תהליכי ייבורות לתיאומיופטע מן הגיל הרך ואילך. זהו אחד ההסברים העיקריים לתהליכי ייסוד התיתי"ס - (תמלודידיתורה) הייחודיים בירושלים ובנגב-ברק ולתהליכי המקביל של בינוי מוסדות חינוך ייחודיים לבנות בהתאם למסורת השונות.

הידירות המוסדות לתחומי הכלכללה, מגבירה עוד יותר את הזיקה ההדדית של בני הקבוצות המסורתית והמסורתות השונות.

ברור שמערכת זו היא טעונה מתחים פוטנציאליים. לעומת זאת, ההבדלים בפסיכיק ריבונית של מנהגי הקבוצות המסורתיות השונות בנושאים פוליטיים וחברתיים שונים, הם בודאיים פחות משמעותיים כאשר בין הקבוצות מבדיל מרחב טריטוריאלי גדול ומערכות התרבות איננה מפותחת. אולם לא כך כאשר הכל מתגוררים באותו תחום גיאוגרפי ומקייםBINAHIM יחסינו שכנות. במצב זה, נושאים כמו השתפות בבחירה או תכני-לימודים בסיסות חינוך – הופכים להיות נושאים רוויים מתח.

מן-קונדיט-מבט זו, הרוי תחילה בינו המוסדות הפרטיקולריים, אף שהוא יוצר תחומי הפרדחה נוספים בין הקבוצות, יש בו כדי להציג מתחים. המרחב הטריטוריאלי מוחלף כאן במתחום חברותי על בסיס של "מוסדות".

ובן כי מערך המוסדות שלuczmo, אין בו כדי לפטור לחלוtin בעיה זו והחברה החרדית חיבת למצוות מיכניזמים נספים לפתרון בעיות הנבעות מהבדלי גישות ותפישות המאפיינים אותה. מוסד מרכזי המשמש, בין היתר, כמכשור מפיג'מנים הוא "מוסצת גдолיל התורה" של אגודת ישראל. אין כאן מקום לדון במבנה מועצת זו ותיפקודה. לעניינו די אם נציין כי השתפותם של חלק חשוב מאדמו"ר החסידים ונציגי הישיבות הליטאיות האגדולות בMSGת המאפרשת רבי'שיך הדדי, יש בה שלעצמה כדי להטיר ולתורם לקיום יחסים הדדיים תקינים בין חלק, לפחות הקבוצות החרדיות העיקריות. נושא עלי'ך, ה策טרופותם של כל האנשים הללו לMSGת מוסדית אחת, נווגת להחלהותיהם משקליתר בר' שיש להחלהותיה השפעה מרסנת על מגמות של פירוד וגלווי עזונות הדדיים. עובדה היא שرك עקב הלחלהותיה של "מוסצת גдолיל התורה" ניתנת היה ליצור הסכמה מקובלת על מרבית הקבוצות העיקריות ביחס לנציגות משותפת בלבד גורמים חיצוניים (למשל, נציגות הכנסת). תחילה התוחזקותן של הקבוצות הפרטיקולריות, שצוין לעיל, משפייע גם על תיפקודה של "מוסצת גдолיל התורה" והקשדים בתיפקודה של המועצה MSPיעים השפעה חזורת על היחסים בתוך הנציגות של הקבוצות בלבד חוץ ועל היורך להחמוןדר רכירות מוניציפאליות וארציות בראשמה מאוחדת.

מנוקדות מבט אלה אפשר להבין גם את התופעה שביטה לאחרונה בבחירות לעריריות ירושלים ובניברוק (אוקטובר 1983) ובבחירה לכינסת האחת-עשרה (יולי 1984): הופעת רשימה חרדיות נפרדת של עדות המורה "חרודיספרדים" (המשמעותה המרכזיות של תופעה זו יידונו בהמשך העבודה). תופעה זו קשורה לתהליכיים

מקבילים שהתפתחו אצל קבוצות מעדות המורה שהתחנכו במסגרת חינוך חרדיות. גם כאן ניתן היה להבחן בשנים האחרונות בתחום של בניית מוסדות פרטיקולריים שלהם מבנה וтипicode דומים למוסדות החברה החרדית האשכנזית. התוצאות המגמות הפרטיקולריות שצויינה לעיל, הקשתה על התפתחותם של המוסדות החדריספרדים, בין שהללו חסרים היו נציגות (כלי חוץ וכלי פנים) במרכזים הפליטיים של החברה החרדית. העובדה של "חדריספרדים" אין כלל נציגות ב"מועצת גדי התורה" יצירה מצב בו לא הייתה מסגרת בעלת סמכות המקובלת על שני הצדדים, שבה ניתן היה להגיע להסכם מניה את הדעת והascalismo לו.

יחסוחן של הקהילה החרדית: היחסים בין הקבוצות החרדיות לבין המערכת החברתית היהודית בישראל, הם יחסים דיאלקטיבים מורכבים. מעור אחד, קיימת אצל כל הקבוצות החרדיות תחושה ברורה של ניתוק וביכור, המתבטאת באורה ברורה בתחששה של "אנחנו" מול "הם". כן קיימת תחושת איום ברורה הנסמכת על הזכור ההסתורי הколоקטיבי של תקופת החלון, כשהתරשה זו מלואה בתחששות עליונות חברתיות ותרבותית. מצד שני, קיימת אצל כל הקבוצות, כולל הקיצונית ביותר, תחושה של אהירות וזיקה לחברת יהדות כולה. זיקה זו נסמכת על עקרונות הלכתיים ("ישראל, אָפַעַלְפִי שחתא - ישראל הוא", "תינוק שנשבה" וכדר), על תחושת ערבות הדידית הבינונה מן הנסיוון ההסתורי ועל התלות החרדית. ברור שאיאפשר לעמוד על מרכיבותם של יחסים אלה במסגרת זו, אך עם זאת, חובה علينا לציין כמה עבודות חברותיות הקובעות את המסגרות של היחסים בין חרדים לאחים דין במישור הבינאי-אישי והן במישור הביניקובוצתי. אורח החיים המיעוד של היהודי החרדי, הסתיגות החדרים-משמעות מתרבota הבילוי והבידור המקבלים בחברה המודרנית, אופי שמירת השבת (יום הפנאי הייחידי בחברה הישראלית), דיני הנסיבות והזיקה של היהודי החרדי למערכות כשרות יהודיות הנפותשות מקפידות יותר, כל אלה חוסמים למעשה כל אפשרות של יצירות יחסים ראשוניים בין חרדים לאלה שאינם חרדים, ובתוכם גם אלה הנמנים על הדתוות המודרנית. יתרה מזו, אחת הבעיות החמורות שהחברה החרדית חייכת להתמודד עמה כדי להבטיח את המשכיותה, היא בעיות הפיקוח על הנישואין. הצורך הקומי לפפק על נישואין, מהיבט החברה החרדית למונע כל אפשרות של מפגשים בלתיimbוקרים בין צעירים חרדים לשאים חרדים, עובדה זו יוצרת, בחברה, נתק חברתי בין הקבוצות. אין זאת אומרת שלא יתוכנו יחסינו שכנות הוגנים בין משפחה חרדית לממשלה חילונית המתגוררת בסמכות, אלא שבאופן מודע ובצורה ברורה וחדר-משמעות, מוגבלים היחסים בתחום של אדיבות בלתי מחייבת ולשקרים אישיים בלתי מחייבים. ברור לשני הצדדים ייחדיו לשולחן אחד. אולי דווקא המודעות לעובדה זו, מאפשרות את קיומם היחסים ברמה של ידידות-שכניםם בלתי מחייבת.

מציאות זו משתקפת, ואף מוחರפת, בתחום היחסים בין החרדים לבין הממסדר, אם כבודדים ואם בקבוצות. זכרון העבר יוצר תחושה של ניכור בין החרדים לממסדר. אחת התפיסות שהיתה מקובלת כאמור בלתי מעורערת בחוגים חרדים, גרסה שהמסדר האציוני רואה במצוותו לעצמו "לשרש" כל זכר לדת, ובעיקר לפגוע במערכת החברתית והחינוך החרדיות. העובדה שהחברה החרדית אינה מיזגת למעשה גבויות הגדויות של המஸל, מסיבות אובייקטיביות וסובייקטיביות, מחזקת בהכרח את תחושת הניכור במלחמות עם הממסדר. מעבר לכך, כאמור לעיל,

קשרורים מרבית הפרטים בחברה החרדית לקבוצות-משנה ("חוגים", עדות חסידיות וכיו"ב). כתוצאה לכך יש נטייה ברורה אצל הפרטים בחברה החרדית לקיים את המגעים עם הממסד והזרועות השונות של המשל באמצעות "מתוכים".

"מתוכים" אלה עוסקים ביצוגה של החברה החרדית זו בראש כל זה ברמה של הכלל והן ברמה של הפרט. יש הרואים בהם המשכו של מוסד השתדלנות היוזע מן המסורת היהודית הגלותית. ואכן, יש בהחלט קוים דומים בין השתדלן המסורי לבין "המתוך" בחברה החרדית בימינו. אולם, חשוב לציין כי המתוך של ימינו מייצג קבוצה שאמנם מגדירה את עצמה כקבוצה ייחודית וחשה עצמה שונה מזו בחברה הסובבת, אך אין היא - כפי שנראה להן - רואה עצמה נחותה, והיא תובעת את המגעים לה בתחום השירותים הציבוריים בזכות ולא בהסדר. המתוכים קיימים, כאמור, כמעט בכל הרמות של הממסד. במובן זה אפשר להגיד גם את תפקידה של המנהיגות הפוליטית ברמה הגבוהה ביותר, זו הקימית ופועלת בתוך הממסד הפוליטי היהודי (חבריכנסת) וזה זו החוץ-פרלמנטרית. אך באוטה מידת קיימים גם "מתוכים ממוסדים ומתחמים" בתחום השירותים קיימים וחשובים. מעקב שנעשה במחקר זה, על יזמות בתחום השיכון, מציבע על כך שהזדרקאות לנשא חיוני זה בחברה החרדית, נעשית בדרך כלל במסגרות קבוצתיות ובאמצעות "מתוכים" מkteיעים. אכן, נמצא זה אינו מפתיע, ביחס לכך אשר אנו מבאים בחשבון שהשיכון קשור בצורה חידושית לצורך של החברה החרדית להתבדל במסגרת של מוגדים ומופדרים מן הסביבה החילונית (גיטאות).

כאמור, התפתחה תופעת ה"תוך" בעיקר על רקע תחושת הניכור והזרות של החברה החרדית מן החברה הישראלית הסובבת. ואולם, באותה מידת מתפתחת על רקע פעילותם של "מתוכים" אלה, ברמותיהם השונות, מערכת יחסים סידירית הממלאת פונקציה חיונית ביותר בהפגנת המתח הקיים בין החברה והמסד היהודי לבין החברה החרדית לגוניה. המערכת יחסית זו יש גם משום הקללה לתפקידו של הממסד בכך שהיא מסייעת לו לפטור בעיות מגונות של פרטנים שדרך חיים ותרבותם אינם נהיים לו, באמצעות גורם מסויע מוכר.

חשיבותם של ה"מתוכים" עומדת ביחס ישיר להקף ולעומק השירותים הניתנים להילאה החרדית על-ידי הממסד. לפיכך חשוב שמדוברות הממסדיות השונות יכירות בצורה יסודית את ה"מתוכים" ואת מי מהם מייצגים.

מורכבות היחסים בין חרדים ושאים חרדים מבלט ביטוי במערך היחסים שבמסגרת הקהילה - השכונה. אמצעי התקשרות מודגשים, בדרך כלל, את מצבם העיומיות המתפתחים סביבם המאבק על הטירותויה בין חרדים ולא-חרדים. אולם התמונה היא, ללא ספק מרכיבת יותר. ציפויות על מערכת היחסים הנוצרת בין חרדים לשאים חרדים בשכונות מעורבות או באזורי גבול של הגיוון, מגלים כי במרבית המקרים יחס השכנות אינם מאופיינים דווקא במתח הדדי, אלא ניתנו מצויים בהם יחסים של שכנות טובה אם גם בחברה בלתי מחייבת, כאשר שני הצדדים מודעים למוגבלות היחסים שכיניהם. יתרה מזו, העובדה שהחברה החרדית מאורגנת ובעלת וגישה סוציאלית גבוהה, יוצרת לעיתים קרובות יחסוי עזרה הדדית בין חרדים לשכניםיהם. ככל שBeganו החדרי מתפתחת רגישות סוציאלית המתורגמת למערכת עניפה של עזרה הדדית ("חסד") וככל שמתפתחת המודעות לאפשרויות של "קירוב וחוקים" במסגרת האוכלוסייה הלא-חרדית, כן

ניתן להבחין בפעולות מכוונות וממוסדות של קבוצות וארגוני חרדים בקרב האוכלוסייה הלא חרדית, בתוך הגיטו ובפריפריה שלו, פעילות זו איננה קשורה אף ורק לאספקטים הכלכליים אלא גם לפיתוח ולהידוש מרכזים של תרבויות דתיות (שיעור תורה וכיו"ב).

אולם, אותה אוכלוסייה לא חרדית, אשר מן הבדיקות האמורויות היא אוכלוסיית-יעד של החדרדים, במסגרת נסינום "לקרב רוחקים", היא גם – מנוקודות מבט אחרות – גורם מיים. תחילה דיאלקטי זה, יובן יותר לאור ההסביר שלහלן:

במהלך השינוי בתופעת האוכלוסייה לשוגה, ועל רקע התפתחות הגיטו החרדי בירושלים, השתנו קווי המגע בין האוכלוסייה החרדית ושאינה החרדית. בראשיתה של התקופה (שנות ה-50), הייתה האוכלוסייה הסובבת את אזור הליבה של הגיטו החרדי מגוננת למדי. היא הייתה מוכבת, בין השאר, גם משיעור ניכר של דתיזם-מודרניים ומהילונים ממוצא "אשכנזי", כמו גם מאוכלוסייה "ספרדית" ותיקה. תוך כדי תהליך הנטישה שהוזכר כבר לעלה, התפנו מן האזרחים הפירופראליים של הליבה, מרכבי אוכלוסייה המבוססים והזמינים יותר. כתוצאה לכך, נטה את האזור מרבית האוכלוסייה ה-"אשכנזית" הדתית-מודרנית וה-"אשכני-זית" החלונית.

לפיכך, נוצר מגע של שכנות ישירה, בלתי אמצעית, של אוכלוסייה חרדית עם אוכלוסייה ממוצא מזרחי שהלכה ונחלשה. תחילה זה הוא תהליך דינמי הולך ומתפתח ככל שתרבויות האפשריות לדיוור תחilibiy באזורי ירושלים. היסודות היותר מובוסים והיותר יומיים נענים להצע החודש וגוטשים את הגיטו החרדי ושוליו. כתוצאה לכך, נוצרת דינמיקה של הchlשת האוכלוסייה הלא-חרדית הנרתת, שבробה המכريع היא "מורחת". ניתן לחלק אוכלוסייה זו לשתי קבוצות עיקריות מנקודות-מבט חרדיות: א. אוכלוסייה בוגרת הנזקפת יותר ויוטר לעזרה ממוסדת והמגלה בכונות לחידוש וחיזוק הזיקה למסורת הדתית. ב. אוכלוסייה צעירה ובנינוער הנענית לגירויים מצד התרבות הנהנתנית של העיר המודרנית. זו מתבטאת בעיקר בדףו של נער עירוני מתירני (מודעוני ורוקדים, מוסיקת רוקדים חדש ויחסים בעלי מתיירני – מנקודות-מבט חרדיות – בין המינים). לפיכך, בעוד שהאוכלוסייה מן הסוג הראשן משתמשת כאוכלוסייה-יעד לאוכלוסייה החרדית, המפתחת לגביה יחס פטרונאל ומפנה לבליה מערכת של פעילויות בתחום התרבות והעזרה הדתית, מהוות האוכלוסייה מן הסוג השני גורם מיים. היא מייצגת לגבי החרדים את התרבות החלונית המתירנית במילואה. תרבויות מתירניות זו נתפסת בעיני החברה החרדית כగורם המשוכן ביוטר העולול לעערר את מערכ הסוציאלייזציה החרדי. זאת, מושם שבתקופה החרדית, גירוי היוצרים המינים נתפס כאמצעי העיקרי של "היצר הרע" שקשה ביותר להאטמווד עמו. מול גישה זו, נתפסים החרדים בעיני צעירים אלה, לא רק כמגלמים תרבויות דתיות יהודית, אלא גם מהות אתנית מסוימת – ה-"אשכניות" במילואה. ההתנגשות בין שני הצדדים, בתנאים שנוצרו, היא בלתי נמנעת. מלחמת אופיין התרבותי של שתי הקבוצות, מקבלת ההתנגשות ביןיהם, לעיתים קרובות, אופי אלים.

העובדת קבוצות ערים אלו נתפסות כקבוצות "חולשות" מבחינה חברתית, העולות בחילון לפניו – בהעדר מנהיגות חיבאית ומקומות בילוי מתאימים – לע פעילות עברינית, מחייבת את הממסד העירוני ו/או המשלתי, לעוזר להן להתארגן ולהקים למען מקומות בילוי ובידור מוסדרים המצוים תחת פיקוח

והיכולים להפנות חלק מן המרצ' והיזמה לאפיקים חיוביים. אולם, דוחה פעילות ממסדית זו מבססת את התרבות החילונית-תומונית של העיר המודרנית בתורו. מערכ מוסדי לגיטימי ההופך בעיני החרדים לסלל מוגדר ומובחן של "האויב".

תהליכיים אלה אוביחנו במחקר זה בצורה ברורה בשתי שכונות שבשוליה הגיטו החרדי, הנמצאות בתחום שינוי דמוגרפי: מקורי-ברוך ורוממה עילית. עניין זה יידוע, מנקודת-מבט שונה, בפרק הבא.

המאבק על הטריטוריה

הדברים האמורים לעיל, הם רק צד אחד של מרכיבות מערכת היחסים שבין חרדים ושאינם חרדים. גורמי ההתקבצות, תפיסת ה"קדושה" במסגרת הטריטוריאלית, יחד עם תוכנות דימוגרפיות וסוציאו-כלכליות של האוכלוסייה החרדית, כל אלה מקבלים ביטוי מרחבי ודינמי במסגרת מה שאנו מכנים "המאבק על הטריטוריה".

אולם, לפניו דיון ספציפי במאבק על הטריטוריה, יש לעמוד על ההקשר התיוורטי הכללי של מאבקים מסוג זה, הן לגבי תיחום הטריטוריה והן לגבי הדינמיקה של המאבק.

א. זיהוי ותיחום הטריטוריה החרדית

מתוך הספרות המחקרית, מסתבר שהתייחסם של אזרורים חברתיים או שכנות איננו חרד-משמעותי ואין בו זיהוי פיסי אובייקטיבי,¹ במילויו לזרים הבודדים אותו מבחוץ. לפיכך, אפשר למצוא את הנטיה להתעלם מן המנדימים הפיסיים האובייקטיביים של האזור² ולהתרשם בתפיסות הסובייקטיביות של התושבים ולהגדיר על-פייהם את השכונה.³ ספרות זו עוסקת במאפיינים של "שכינה מוגנת" (defended neighbourhood), באזור בו האוכלוסייה מרגישה עצמה בטוחה מפני איוםים חיצוניים על תרבותה,מנהגיה ומנגנוני החיברות של הדור העתיק בה. חלק מנגנוני ההגנה של האוכלוסייה באוטו "אזור מוגן", הוא יכולת להשפיע על הגירה פנימה וחוץ של דיררים ומוסדות. מכל האמור עד כאן, דומה שבכל המובנים אנו יכולים להתייחס אל הגיטו החרדי כ"אזור מוגן" כפי שהוא נדון בספרות המקצועית. התנהגוותה של האוכלוסייה החרדית כלפי חריגים בתחוםיה או כלפי תופעות חילניות על גבולות "אזור המוגן" שלה, נועדה להגן על "המרחח החרדי". מרחב כזה קיים במדדים גדולים בשני מקומות בישראל: בשכונתיה הצפונית של ירושלים, שהן נושא מחקרים זה, ובעיר בני ברק.

תיחום "המרחח החרדי" בירושלים מעמיד" בפני החוקר בעיות של זיהוי. האוכלוסייה החרדית איננה קטגוריה דימוגרפית רسمית ואין לגבייה כל רישום סטטיסטי נפרד ובודאי שלא מיופיע. לפיכך, החוקר ניצב כאן בפני בעיות של זיהוי ותיחום טריטורייאלי המוכרות בספרות המקצועית ואשר הוכיחו לעיל. אולם, התקבצתה של האוכלוסייה החרדית באזרורים מוגבלים גורמת – בغال אופרי האוכלוסייה – לכמה ביטויים מרחביים שונים ניתן למפות. כל אחד מביטויים אלה עשוי לשמש מחוון (אינדיקטור) להשתרעתה של האוכלוסייה החרדית. האוכלוסייה משפיעה על המרחב הגיאוגרפי השפעות שהן ייחודיות לה, והן בעלות מובהנות מרחבית ולפיכך יכולות לשמש כמחוונים לאותה אוכלוסייה.

ארבעה מחוונים כאלה יבחן להלן וישמשו כאמצעי זיהוי ותיחום של האוכלוסייה החרדית:

א. העבה בבחירות: האופי המלוכד של הקהילה החרדית (יחסית לאוכלוסייה

החילונית), הפיקוח החברתי ההדוק הנוהג בה והפונדקאנטליום הדתי של חבריה, נותנים תוצאותיהם בדגמי התנהגות דומים אחד מהם – דפוסי הצבעה אחידים בבחירה (כמיוחד בבחירה לנכסת). כאשר מידת האיכותנות של חברי הקהילה למנהיגים הדתיים כוללת גם הנחות עבורה מי להצביע. עד למערכת הבחירה לכנסת האחת-עשרה (יולי 1984), ההנחהות של המנהיגים הדתיים הורו על מפלגה לכנסת היהודית אחת: "אגודת ישראל". אכן, הבחירה עבורה "אגודת ישראל" בבחירה חרדית אחת: "אגודת ישראל". אכן, הבחירה עבורה "אגודת ישראל" בבחירה לכנסת היהודית אחידה באוכלוסייה החרדית, היא ניתנת למיפוי, כיון שהחפפות הבחירה למפלגות השונות מתפרנסת באופן רשמי לפחות קלפי (ראה מפות מס' 1, 2), ולפיכך עשויה לשמש כמחוון להשתרעותה של אותה אוכלוסייה. אין להניח שמדוברים שאינם חרדים הצביעו עבור "אגודת ישראל", ולפיכך אפשר לראות ברצף אזורי הקלפי בהם הבחירה הייתה לאוותה מפלגה – אזור חרדי. מה שנשאר פרובלבטי בשיטת זיהוי זו הוא התיחסום המדויק של האזור החרדי, כאמור: קו הגבול של האזור. גבולות אזורי הקלפי לא נקבעו על-פי תיחסום האזור החרדי דזוקא וישנם ממצאים בהם אזורי קלפי שכשי "האזור המוגן" החרדי כוללם בתוכם חלק מאזור חרדי וחלק מאזור שאינו חרדי. את הגבול בין שני האזורים בתוך אזור הקלפי, לא ניתן לזהות. בrosso, איפוא, שמייפוי אזורי קלפי בעלי דומיננטיות חרדיות, יכול להשיב עלי מוקדים חרדיים ועל תומכי-ישולאים שלהם (וזאת לפחות לפיקוח הבחירה החרדית) אך לא על גבול ברור ומדויק).

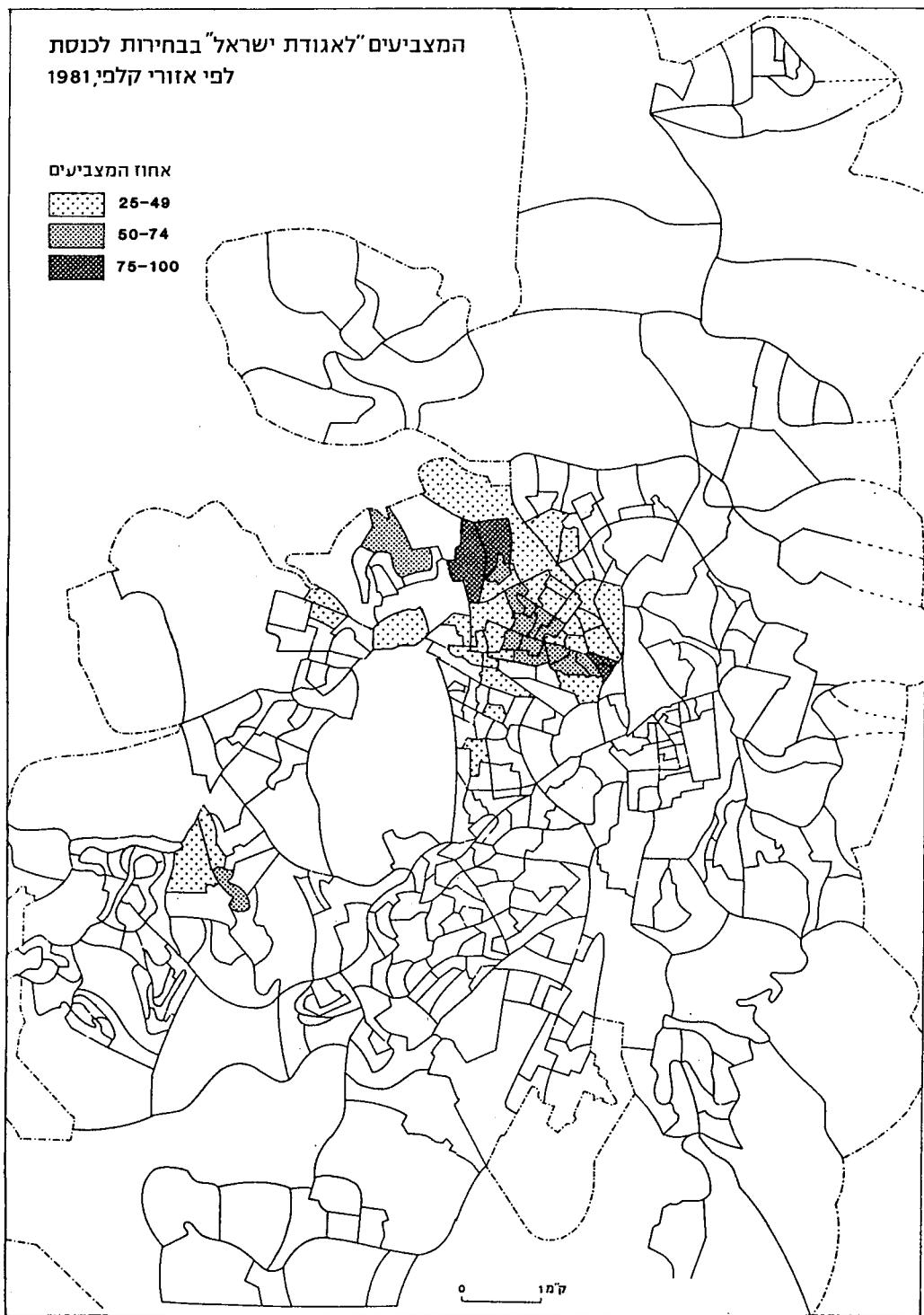
יחד עם זאת יש לבחיר כי השתתפות בבחירה לרשותו שלטון השונות (עיריה, כנסת) היא אחת מנוקודות המחליקת העיקריות בתחום הקהילה החרדית, בין הקיצוניים – העדה החרדית ונטורי קרתא השוללים קתיגורית ועקרונית כל השתתפות בבחירה לרשותו "הציגיות" לבין אגדות ישראל המחייבת השתתפות מלאה בבחירה ורואה בהן "חובה" דתית. ביטוי למחלוקת זו אפשר למצאו בשעריו ההמנעות הגדולים בכמה קלפיות באזורי מהא שערים. אך אין בכך למעשה פגום ביעילותו של מחוון זה משומש שהנתנו מתיחס לשעריו הבחירה בפועל וליחס שבין הבחירה ל"אגודת ישראל" להבחירה למפלגות אחרות. עם זאת יש לציין כי שעורי המנענות גבוהים יחסית שאפשר ליחסם להזדהות עם העדה החרדית ונטורי קרתא הובחנו בעיקר בשתי קלפיות במאה שערים בלבד. אין להסיק מכך על השפעתה של העדה החרדית בתחומיים אחרים.

שינוי מהותי בחשיבותה של הבחירה בבחירה כמחוון לזרחי אוכלוסייה דתית ו/או חרדיות התחולל בבחירה לנכסת האחת-עשרה (יולי 1984). בבחירה אלו הופיעה לראשונה מפלגה תנקראת "ספרדים שומריתורה"; חרדים מעודת המורה (או "חרדי-ספרדים" עליהם כבר נכתב לעיל) – המשוכרים אליהם גם חרדים "אשכנזים" וגם "ספרדים" שאינם חרדים ואולי אף אינם דתיים, לאחר שהמחלגה זכתה ב"לגייטימציה" מצד חלק מן המנהיגות הרבנית החרדית. באותו זמן מתחררת מפלגת "פועלי אגדות-ישראל" (פא"י) עם הפלג הניוצי-קיצוני שפרש מן המפד"ל (מצ"ד) לרשימה פוליטית אחת – "מורשה". השינויים בדפוסים הגיאוגרפיים של הבחירה עם הופעת שתי הרשימות האמורות, מוצגים במפות מס' 6, 5, 4, 3. נראה כי עיקר השינוי הוא "פריצת" התחים החרדי והרחבת התחים הגיאוגרפי של הבחירה גם לאזוריים שבאופן מובהק אין הם חרדים. בתהיליך מענין, שכן כאן המקומות לדון בו, מסתמן פיזור של דפוסי הבחירה החרדיים, כפי שקרה מספר שנים לפני – מסיבות אחרות – בציגיות הדתית. אם תJKLMך זה יתבסס ויישם, יירד משקלת של הבחירה בבחירה כמחוון לזרחי גיאוגרפי של האוכלוסייה החרדית.

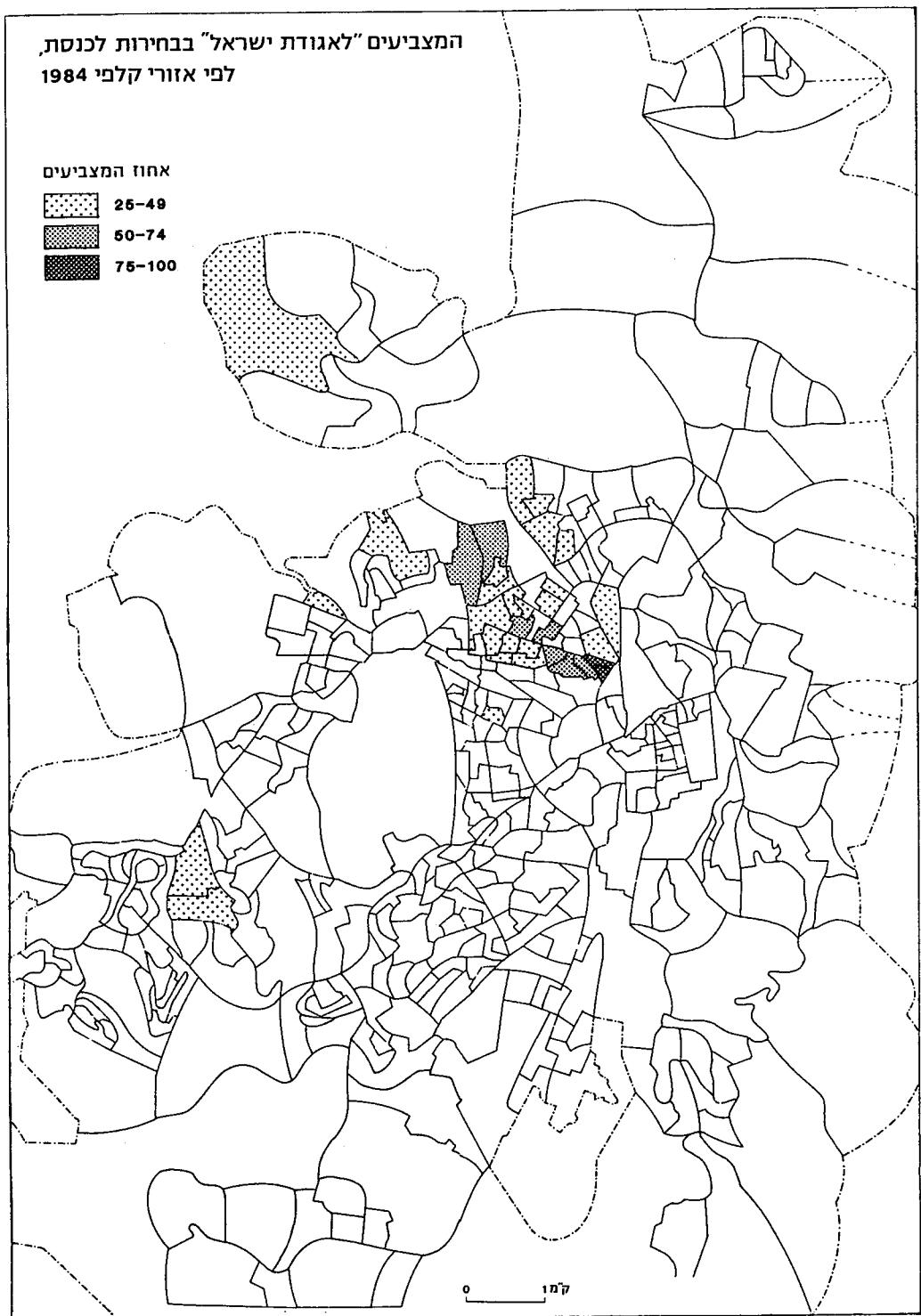
ב. מערכת החינוך החרדית: כפי שכבר הובחר בפרקם קודמים, הקהילה החרדית מקיימת ומנהלת מערכת חינוך עצמאית וייחודית, המנותקת מבחינה חינוכית מן המערכות הממלכתיות. כבר הזכרנו שכחלה מטהילך השיקום של הקבוצות הפרטיקולריסטיות, כל "חוג" באוכלוסייה החרדית מקיים מוסד חינוכי משלהו. לבך יש להוסיף את המשמעות המיווחדת שיש למערכת החינוך בחברה מסתగרת, כמו ש歲 האגנה מפני הדירת ערכיהם זרים. באופן זה, החינוך החרכי כולל כמה וכמה מערכות, החל במוסדות "החינוך העצמאי" של "אגודת ישראל" דרך תלמודיתורה של חוות חסידיות וארגוני חרדיים אחרים, עד לקבוצות הקיצונית של חוגי ישיבת "תולדות אהרון" ו"נטורי-קרתא".

מפה 1

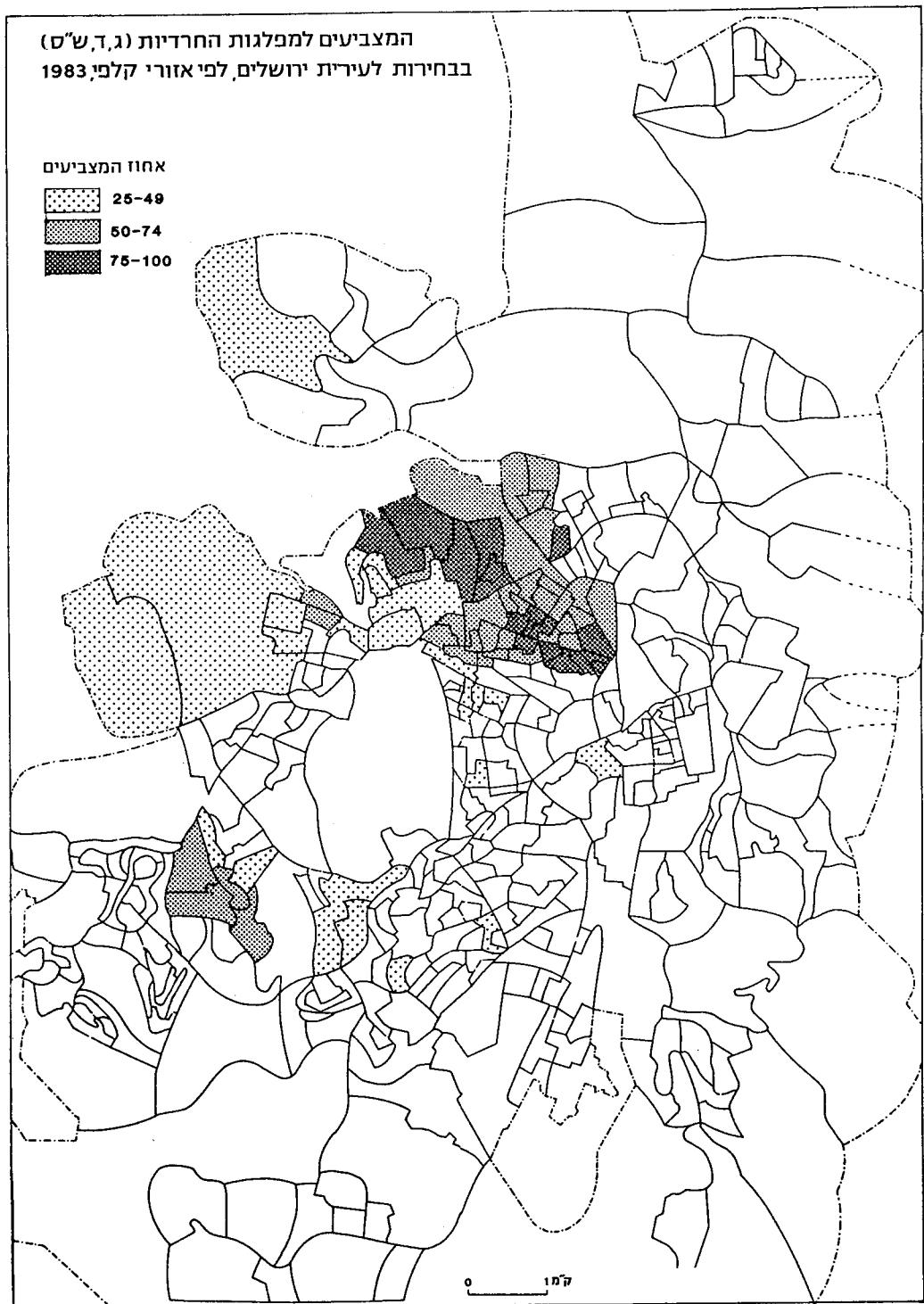
מפה 2

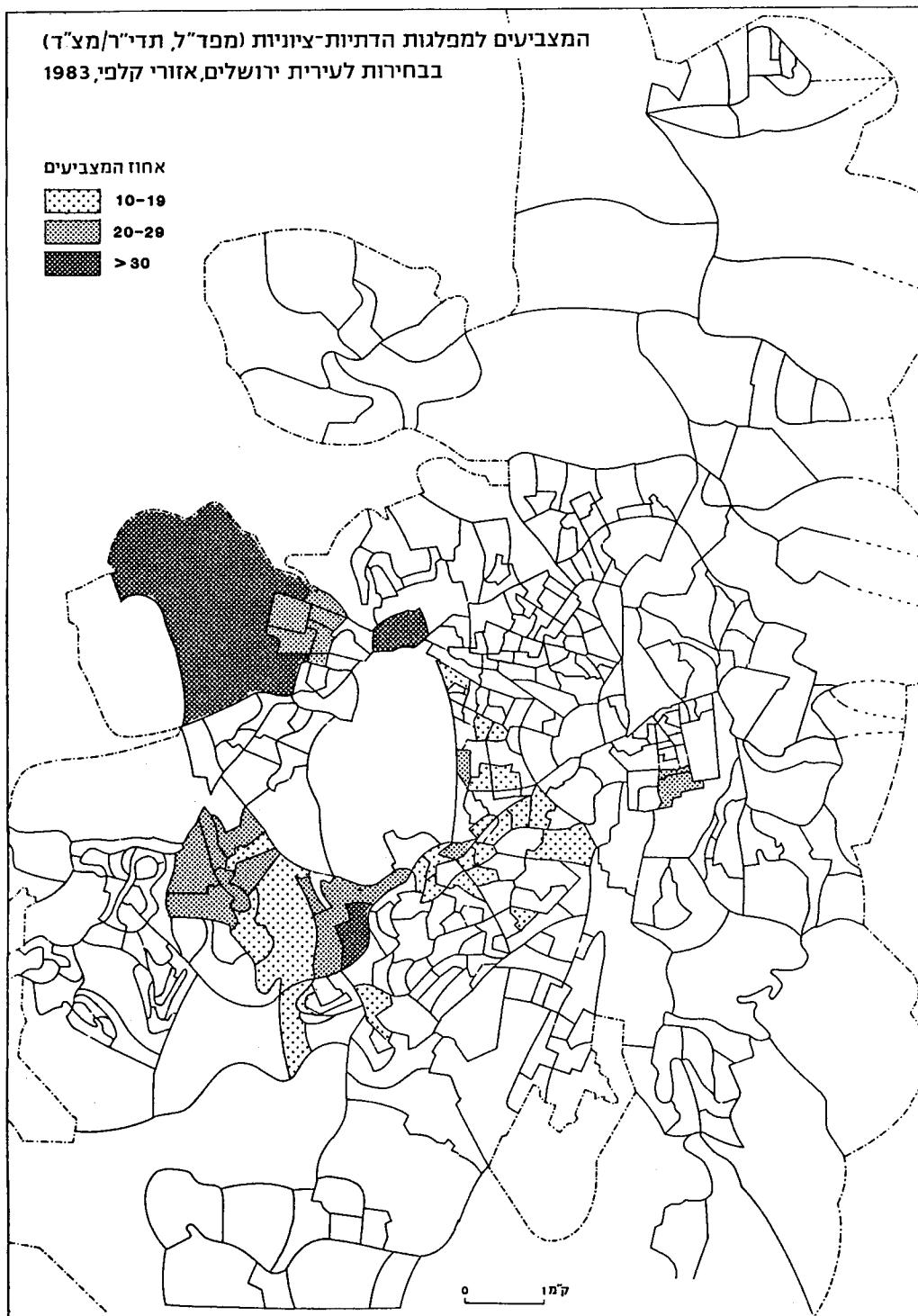
מפה 3

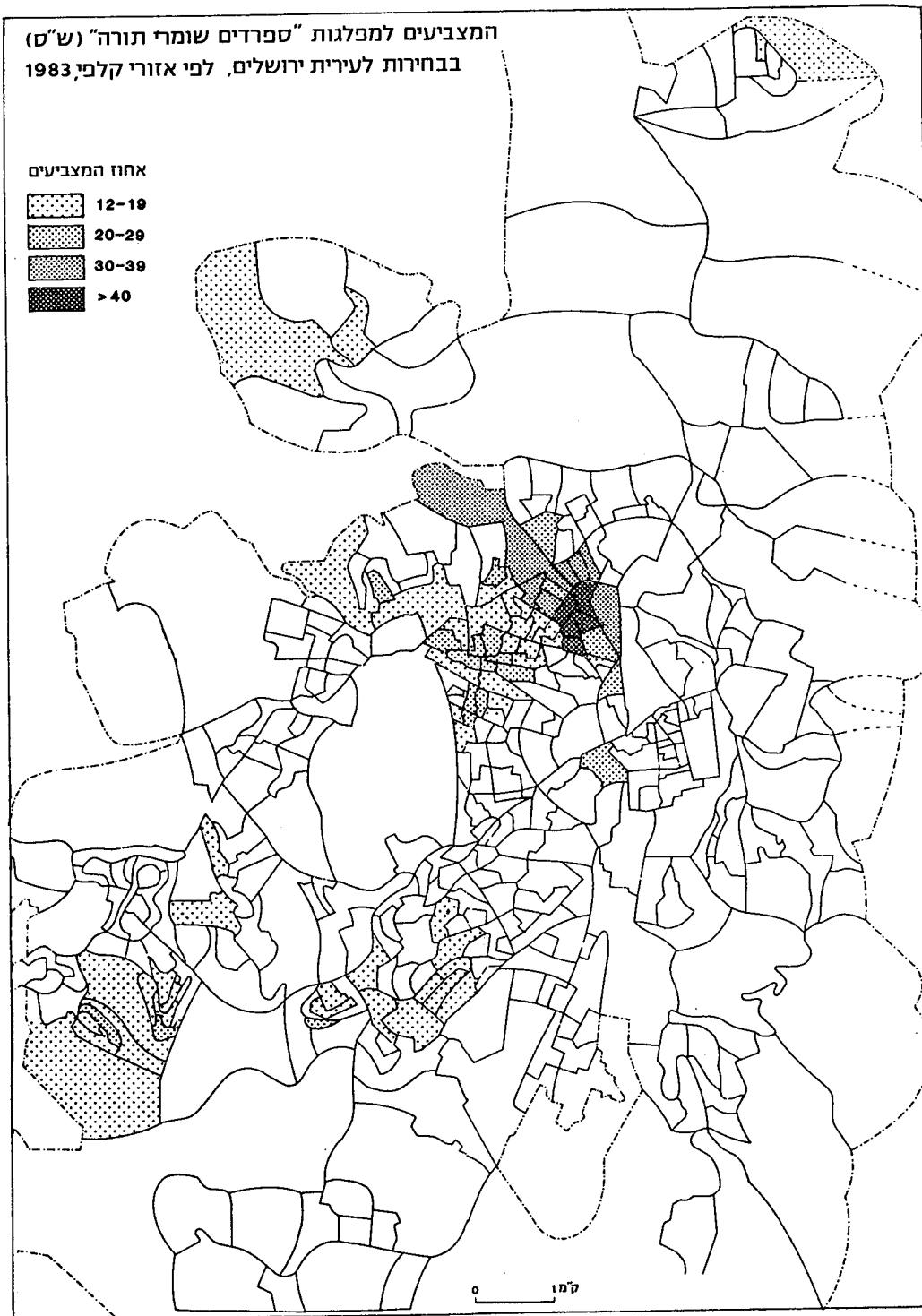
מפה 4

מפה 5

מפה 6

מערכות בתיספר – במיוחד בחברה הישראלית – הן מערכות חינוכיות אידיאולוגיות הבנויות מתחומים מרחביות-גיאוגרפיות ומשום כך הן גושא נוח לדין גיאוגרפי-פוליטי.⁴ הדין הזה נוח כאשר המערכת כוללת את כל המרכיבים המרחביים הפלבנטיים ובמיוחד – גבולות אזרחי הרישום של בתיספר. אך דא-עקה, לבתיה הספר ותלמידיה התרבות החרדית אין אזרחי רישום, בהיותם בתיספר שמחוץ להשפעת רשותות החינוך הרשמיota במדינה. מערכת "החינוך העצמאי" של "אגודת ישראל" שונה במעט מהוותה מרכיבת של בתיספר מוכרים שאינם רשימים, אך גם לגבים אין אזרחי רישום (פרט לבני ברק). יתר-על-כן, מערכות החינוך החרדית אין מופיעות בנתונים הסטטיסטיים הרשמיים ולפיכך קשה להשיג נתונים עליהם. בדיון זה נתיחס אל אותם מרכיבים במערכות החרדית המקובלות תמיכה מן הרשותות הרשמיota – ולענינו: מיעיריות ירושלים, ומטבע הדברים, אלה מרכיבים מתונים בקהל החרדית. אפשר למפות את האזוריים שבהם מתגוררים רוב תלמידי התת"ם המקובלות תמיכה מן העירייה. תיחום זה, יכולガ את אזור ההתרכחות של התלמידים בחינוך החדרי, מtower הנחה שהבדלים בין הקבוצה הנבדקת, שהיא הפחות קיצונית, לבין האוכלוסייה החרדית בכללה, אינם גדולים. אכן, תיחום האזור שמננו באים 90% מתלמידי התת"ם בירושלים (מפה מס' 7), מצין אזור קומפקטי של השכונות החרדית מופון למרכו העיר.

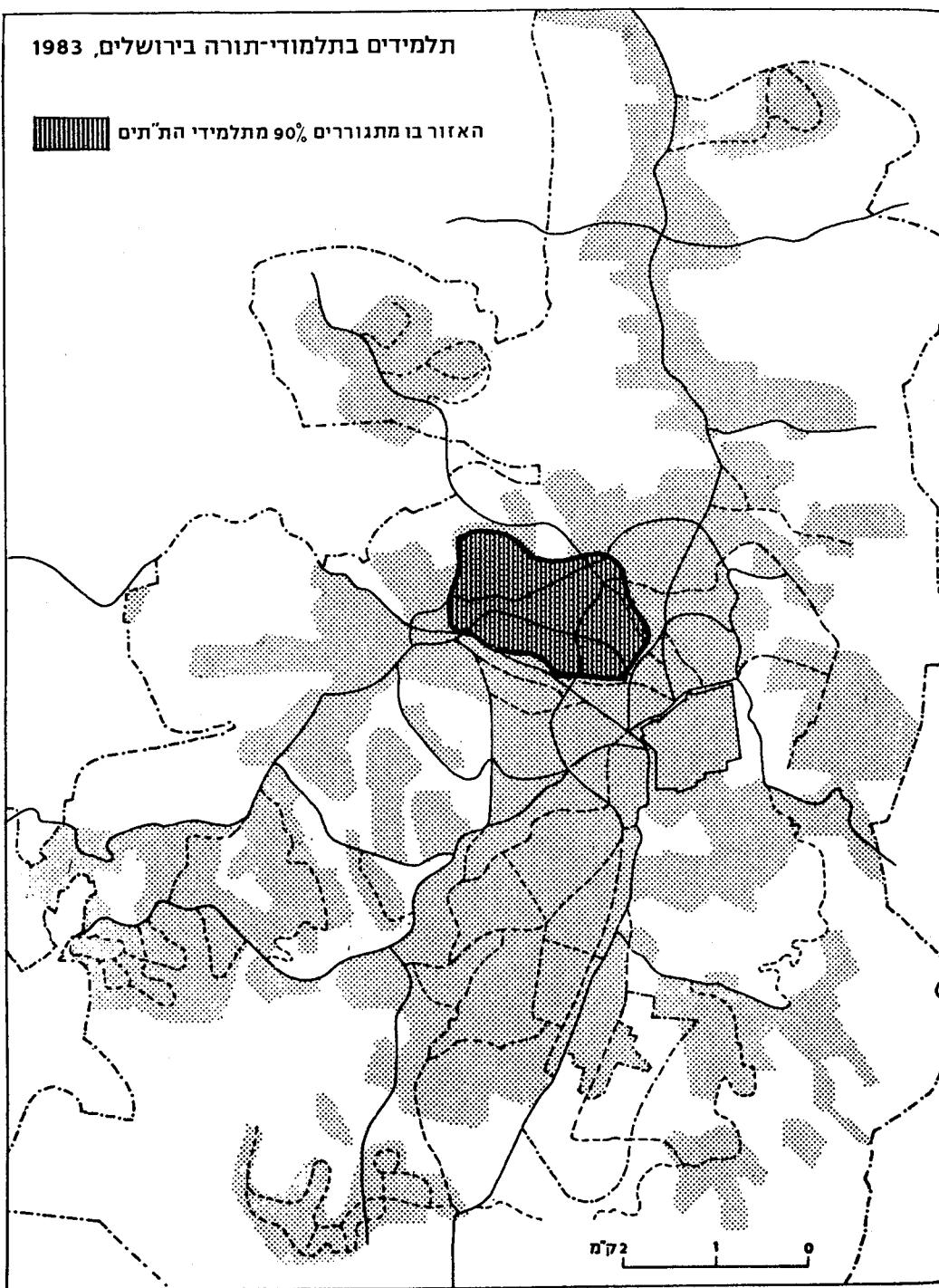
ג. סגירת רחובות לתנועה בשבת: שני המחוונים הקודמים הם, בעצם, מיפוי של תכונות סוציאל-פוליטיות וה坦הגות מרחבית ואין רישומן ניכר מבחינה פיסית במרחב. לעומת זאת, סגירת רחובות וקבעת תחום עירובם הם תוצאה פיסית של פעילות האוכלוסייה החרדית ואפשר לראות בהם סמל מרחבי של מגבנה מפני "תרבות החולין" ויצירת גבול פיסי למרחב המוגן.

סגירת האזוריים החרדית לתנועה כלירכב בשבות ובמוסדי ישראלי נעשית כאשר האוכלוסייה החרדית היא רוב גדול באזורי, או רחוב. תחילתה בהפרעה לתנועה, במחאה (לעתים אלימה) ווסף בסגירה פורמלית, עליידי תמרור, מהוותה אישור דהיום למצב דהיפקטו שקדם לו. הסגירה הפורמלית נעשית בעיקר בתקופה שלאחר בחרות לעיריה, כאשר היא מילוי של חלק מדרישות הנציגים החרדית. בשבותם ובמוסדי ירושלים, נעשה המרחב החדרי למ רחב סגור מבחינה פיסית. לפיכך, המפה של האזוריים הסגורים לתנועה בשבת (מפה מס' 8), מציגה את התיחום הפיסי – במשמעותו הבוטה ביותר – של "המרחב המוגן" החדרי.

מפה מס' 7

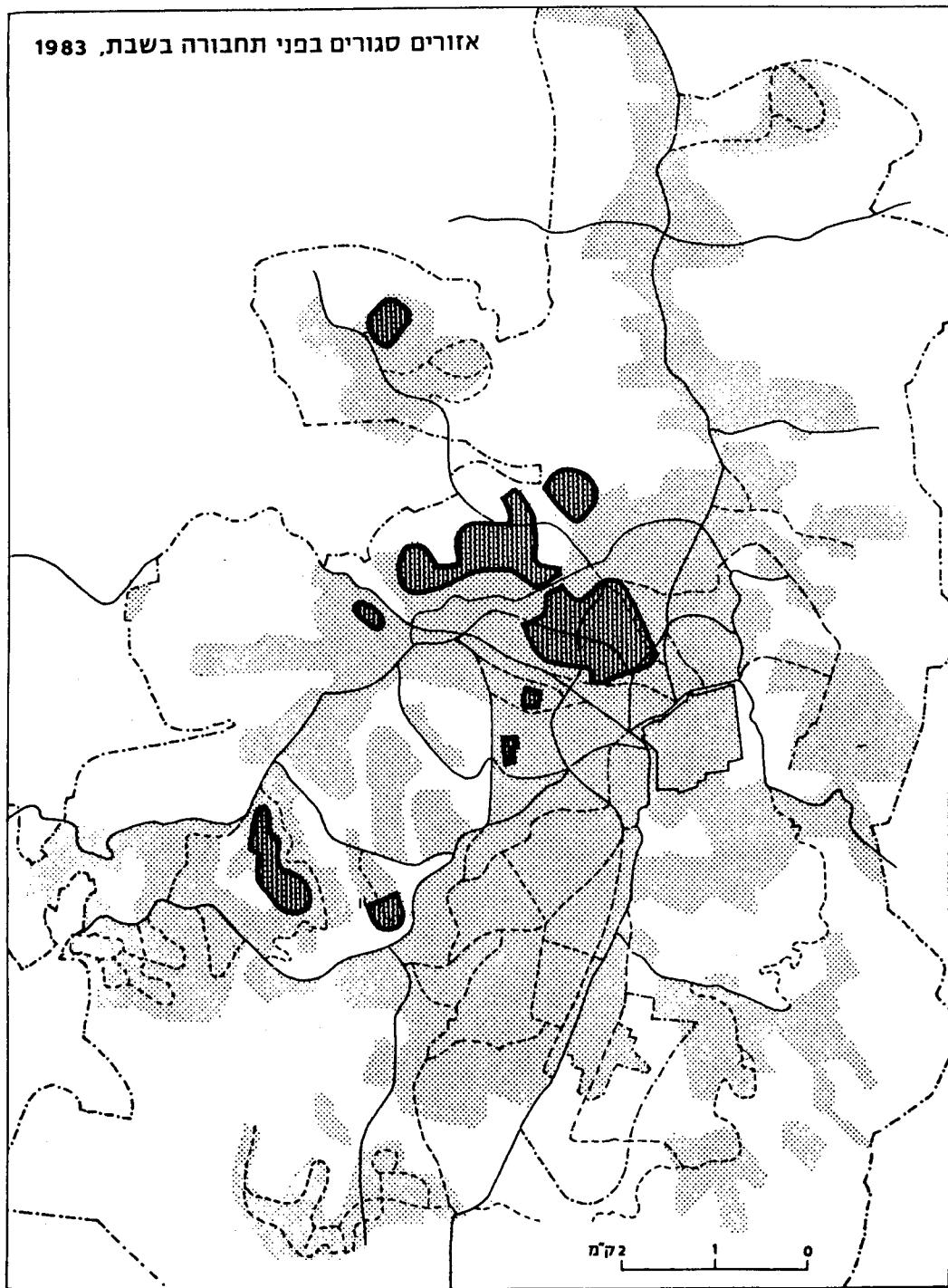
תלמידים בתלמודי-תורה בירושלים, 1983

האזור בו מתגוררים 90% מתלמידי הת"תים

מפה מס' 8

אזורים סגורים בפני תחבורה בשבת, 1983

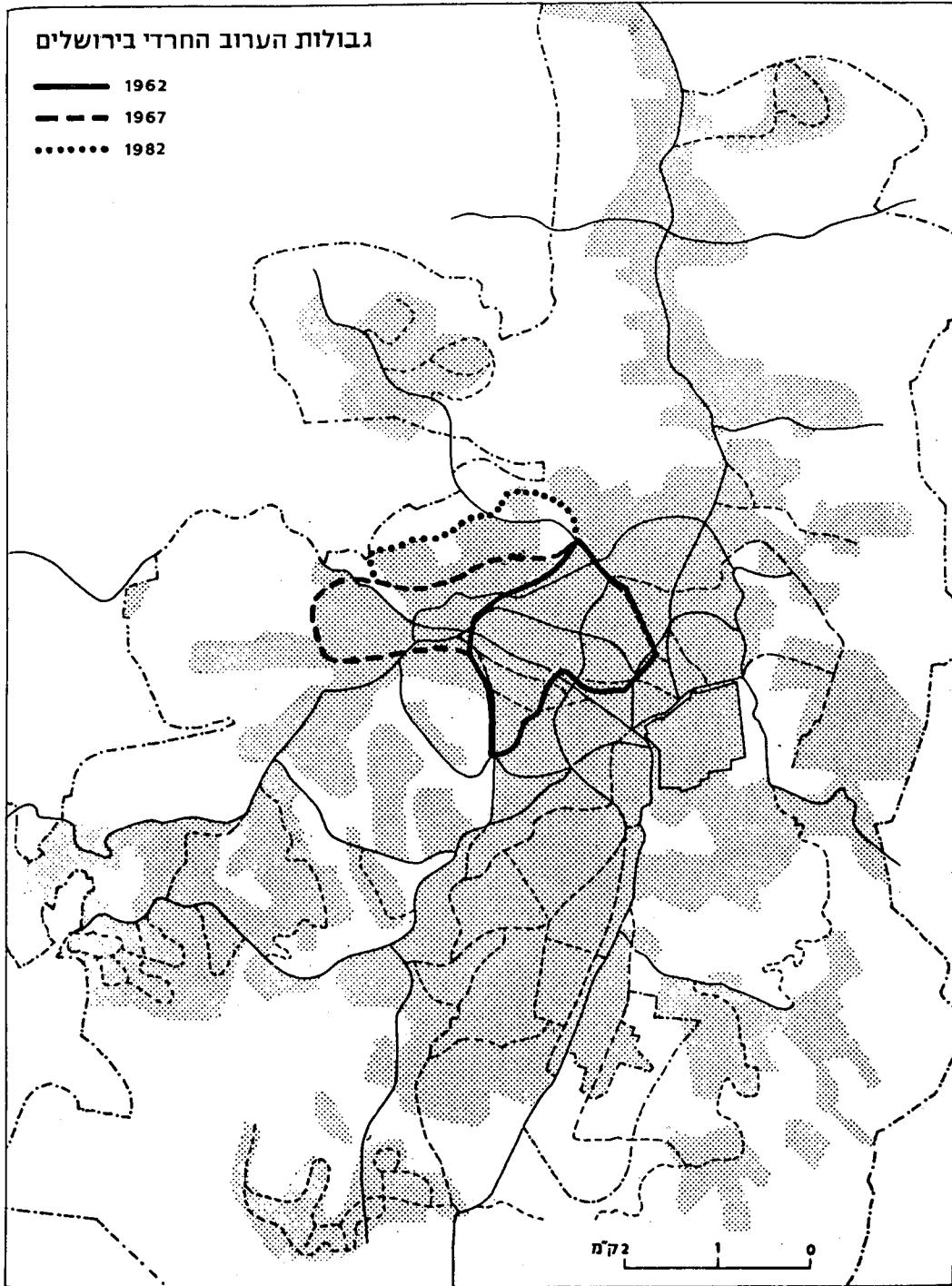
ד. עירוב: אף העירוב הוא ביטוי פיסי לתיחסם האזרור החרדי, אלא שהבולטות שלו בנווף קתנה ובעצם לא יבחן בו אלא מי שמכיר את אורתחות חייה של הקהילה החרדית. ההלכה היהודית אוסרת טלטל חפצים מרשות לרשות בשבת. ההגדרה הטריטוריאלית של "רשות", במשמעותה ההלכתית הפורמללית, היא גמישה למדי ויש בה דרגת חופש מספקה כדי לאחד ישויות שונות על ידי פעולה פורמללית משפטית לרשות אחת. בכך אותה "רשות מאוחדת" מותר הטלטל בשבת. על-פי עקרון זה, מקיפים את כל העיר בחוט-תיל הסוגר אותה באופן מלא והופך את העיר כולה לרשות אחת אשר הטלטל מותר בה. התיל המקיף את העיר הוא "עירוב". (לשיטה זו כמה מגבלות, כגון: השיטה יעילה עד תקרת תנואה מסוימת שהיא מקיפה, מעלה אין היא מועילה; ניתוקו של התיל בנקודת אחת – פועל את העירוב כולו, ועוד. לגבי מידת שימושה בתנאים שונים – קיימים ויכוחים בספרות הפסיקה ההלכתית). כל התחומות העירוניות של ירושלים מוקף בעירוב שהותקן על-ידי המועצה הדתית ומוטול על-ידה, כפי שהדבר נעשה בכל עיר בישראל. ואולם חוגים נרחבים בקהילה החרדית מתיחסים בשילוח למועצה הדתית (למרות השתפותה של אגודות ישראל בה) ועל כל פנים מסתיגים במידה רבה מהזיקות לשירותה הדתית. מבוקdot מבט זו יש להבין את ההזיקות הנרכבת יחסית בקהילה זו לשוטייה הדתית של העדה החרדית ובתווך זה גם לעירוב המזוהה שהותקן על-ידי "עוד הקשרות" של העדה החרדית והמקיף את אזוריו המגורים החרדיטים המובהקים. תחום העירוב מתעדכן על-פי תפוצת האוכלוסייה החרדית והוא מתפרסם מדי שנה ב"מדדיך הקשרות" היוצא לאור על-ידי בית-ההדי של העדה החרדית בירושלים – (בית-הדיין צדק). כאמור, רישומו של עירוב אינו ניכר בנווף, אבל הוא מעין "గבול סמי" היודיעו היטב לחברי הקהילה, תחום את הטריטוריה "שלה" ומשפיע על התנהגותה המרחבית. מיפויו בנקודות זמן שונות (מפה מס' 9) מציג את התרחבותו של התחום הטריטורילי החרדי.

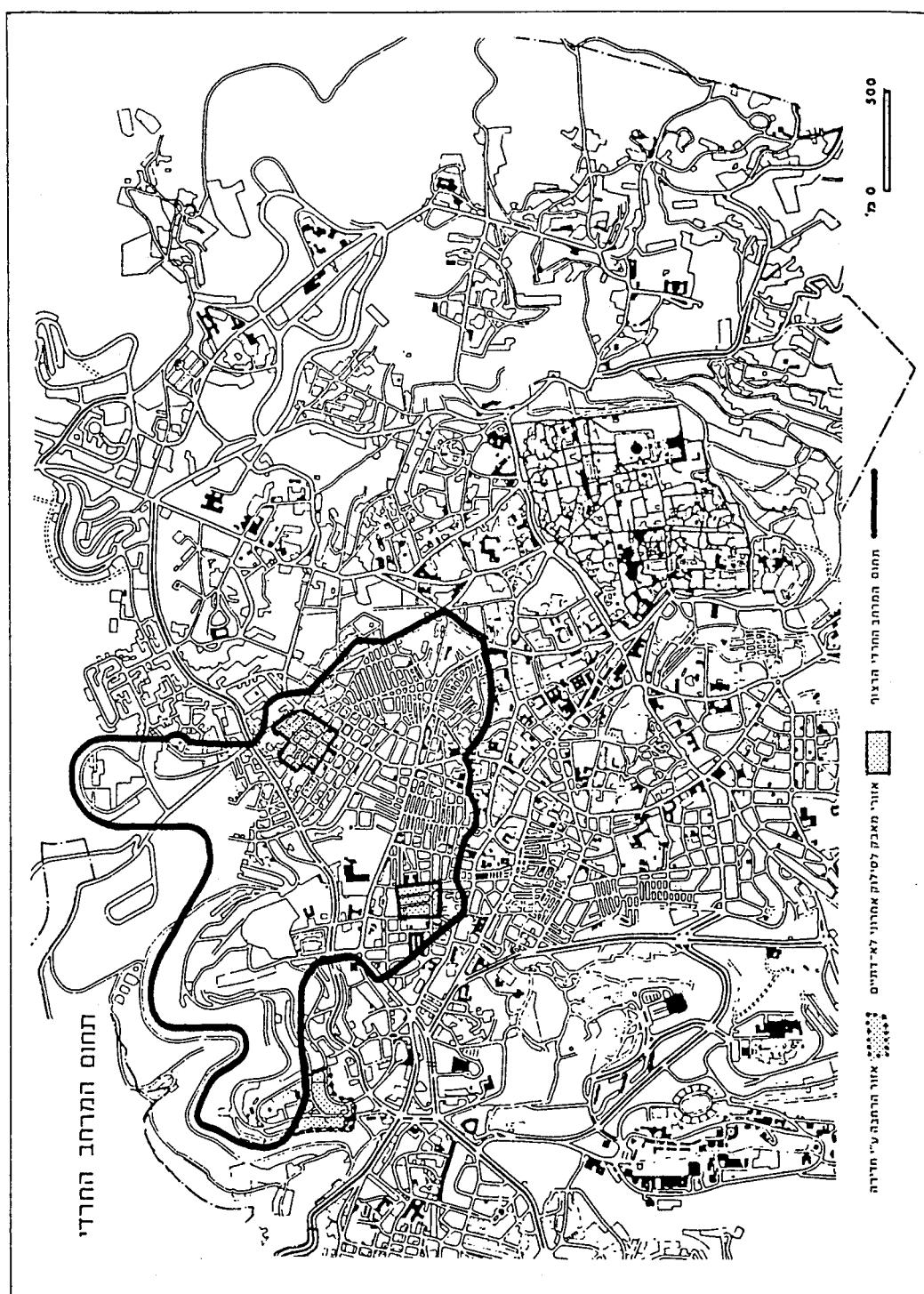

מפה מס' 9

גבולות העירוב החרדי בירושלים

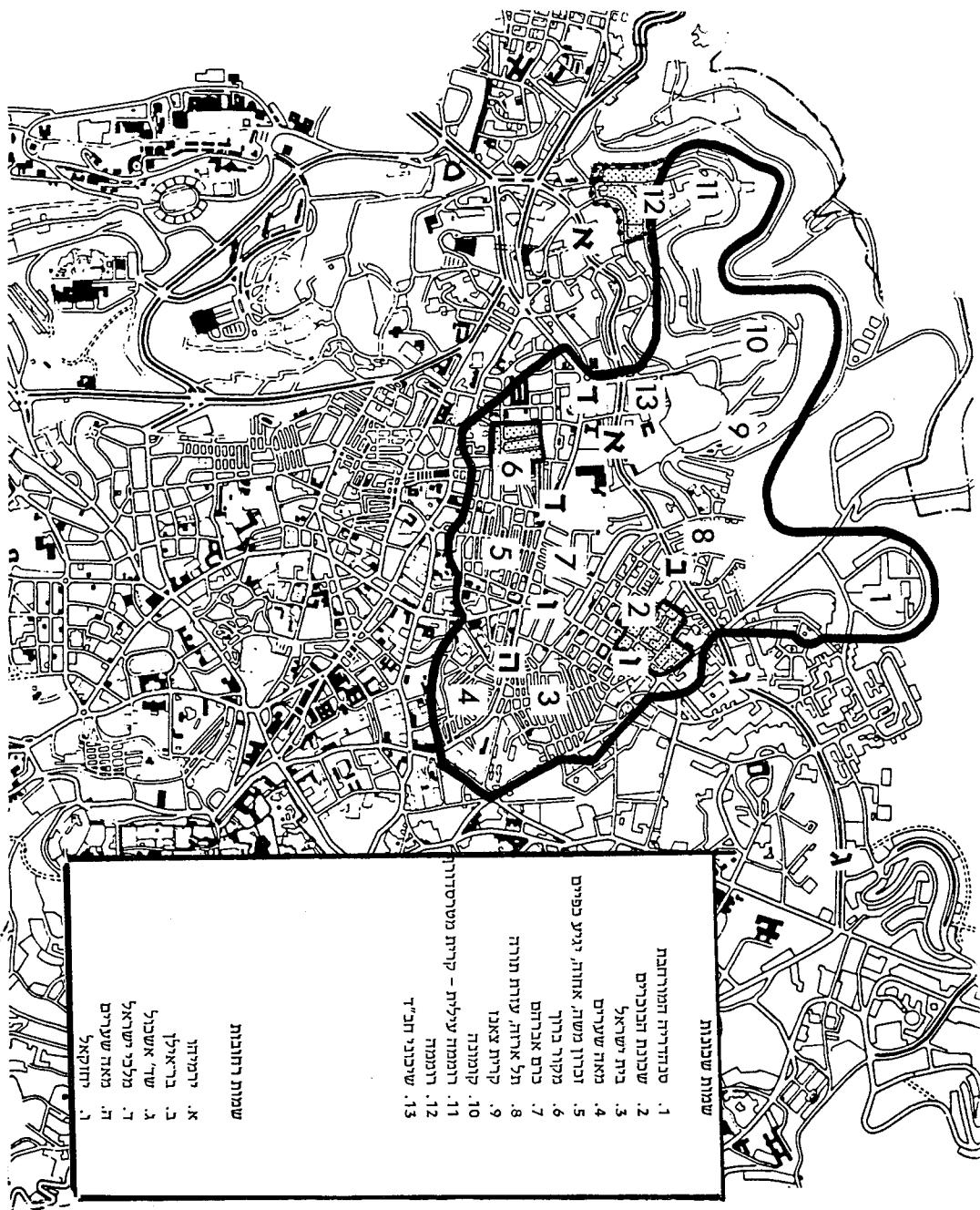
- 1962
- - - 1967
- · · · 1982

מפה מס' 11

גבולות המרחב החדרי הרצוף

צירוף כל המחוונים האמורים, מצביע על תייחום מקורב של המרחב החדרי. איחוד כל קוי התויחום לקו גבול אחד ומודוקש של האזור החדרי הרצוף, געשה על ידי מיפוי שדה מודוקק של אזור המגע בין מגוררי החדרים ושימושו יקרקע גובלים. מיפוי זה, המהווה תייחום אמפירי מדויק של המרחב החדרי הרצוף כפי שהוא (בchorof 5-1984) מוצג במפה מס' 10.

התכוונות התרבותית והסוציאומוגרפיה של האוכלוסייה החדרית, מגבירות את החלץ של אוכלוסיה זו על המרחב הטריטורילי. תוצאה החלץ היא שאיפה להרחיב את גבולות הטריטוריה. תחילה הרחבה כרוך במאבק בין האוכלוסייה החדרית לאוכלוסייה החילונית, שכן משמעו איננה רק התחרות על המרחב הפיסי אלא גם על "דומיננטיות תרבותית" באותו מרחב, כאשר שתי התרבותות המתחרות – כה שונות ונוגדות. תופעה זו של מתח ומאבק אינה ייחודית למקרה הנדון בעובודה זו. ידוע הוא שמערכות חברתיות התחרומות מבחינה טריטוריאלית, מציאות במצב של מתח מתמיד⁵. המתח הזה הוא תוצאה השאייה של הקבוצות המתחרות לכון לטעלן (= להגדיל או להקטין) את "השפעות הקורנות" (= "השפעות חיצונית" – *externalities* – שניתן להסבירן כ"קירינה" של תוצאות פועלה בנקודת מבטו כלשהיא אל מרחב שמחוץ לאותה נקודת. כך, רוש תנועת מכוניות בכיביש בשבת עשוי להיחס ל"השפעה קורנת שלילית" (*negative externality*) לగבי חדרים המתגוררים בסמיכות. יש חוקרים הטוענים כי רבים מן המאבקים הפליטיים בחברה עירונית תעשייתית, אם לא רובם, הם – לפחות באופן חלק –

תווצה של "השפעות קורנות" באליה.⁷ על-פי הסבר זה, המתח המעוור את המאבק הוא תוצאה של אינטגרטיבים שונים על-פני המרחב. חלק מן המאבק מיוחס – לפיכך – לגורמים מוסדיים אשר להם הסמכות להקשות משאים נזקודות שונות למרחב ובכך להשפיע על התפותה של יתרונות וחסרוןות לגבי קבוצות אוכלוסייה.⁸ המאבקים הללו נובעים הן מהחלותות מיקומיות מפורשות והן מתווצאות לוואי בלבתי צפויות מראש של אותן החלטות, אשר יש להן השפעה על מידת התועלות המרחביות שיכולה להשפיע כל קבוצה.⁹

המכנה המשותף הסמוני של כל התיאוריות הללו הוא שהאוכלוסייה רואה במרחב העירוני מוצר צריכה והיא מתחירה על יתרונות מסוימים בארכיטו של מוצר זה. גם האוכלוסייה החרדית אינה שונה מן האוכלוסיות האחרות המתחירות על מרחב טריטורייאלי: האוכלוסייה הזאת שואפת להבטיח עתודה של אזררי מגורים לדoor הצער, וזו משימה חשובה מאוד בהתחשב בחוץ הדימוגרפי של האוכלוסייה על הטריטוריה; היא גם משתמשת להמנע בכל האפשר מ"השפעות קורנות" שליליות בדמותן של אורהות חיים הדוחיות על-ידי, כאשר שתי הדוגמאות הבולטות ביותר הן חילול שבת ולבוש בלבתי צנوع של גברים (על-פי הנורמות הנהוגות בקהילה החרדית). הקהילה החרדית אף עלולה לנתק אמצעים קיצוניים כדי להמנע מאותן "השפעות קורנות" שליליות בתחום או בסמוך לאגגולותיה. באופן כללי, ככל הקשור ליצירת אזררי מגורים מיוחדים לה, האוכלוסייה החרדית מתנהגת בהתאם למודל כללי של Boal המציב ארבעה תיוקודים עיקריים לסרגציה של מגורים: א. הגנה: יצירת אפשרות לקבוצה המתבדלת לשומר על אורהותיה, תרבותה וכן גם ליזום "התקפה" על חברה עוינת. ב. המנעוט: הקהילה יוצרת "גומחה-מוננת" ("protective niche"), בה חברות מרגשים עצם בטוחים מפני לחצים וחוסר ודאות של העולם החיצוני. ג. שימור: דומה להמנעות, אך בעל ממשמעות פוזיטיבית יותר. ד. התקפה: האзор הנבדל מהויה בסיס לפעולותיה של הקהילה במאבקה עם קבוצות חברותיות אחרות.¹⁰

כל אלה תואמים היטב את האסטרטגיה והטקטיקות המרחביות של האוכלוסייה הנדונה. אולם, ככל תהליכי הסרגציה של האוכלוסייה החרדית וליצירת המרחב החברתי המינוח לה, יש מאפיין חשוב, שבשלדיו אנו עלולים לאבד מימד ייחודי לתהיליך ההבדלות החברתית תוך הרחבה טריטוריאלית של מרחב המגורים והשפעה של הקבוצה המתבדלת. המאפיין הזה הוא המימד הערבי-אידיאולוגי של התהיליך כולם. התפיסה החרדית מבוססת, בין היתר, על דילגיטימציה של כל אורח-חיים היהודי שאיננו דתי. יתר-על-כן, אורה-החיים החradi, כפי שהוא נתפס עליידי הקהילה החרדית, לא רק שהוא מיוחד לאוותה קהילה, אלא שהוא נתפס כאורה-החיים היהודי המקורי והלאומי. משום כך חובה על הקהילה לא רק לשמור את אורח-החיים הזה, אלא לשאוף לכך שהוא יהיה נחלתה של האוכלוסייה הישראלית כולה. כל עוד מצב זה אינו מתכנס, הרי שرك באזררי המגורים של האוכלוסייה החרדית, באה ידי ביוטי קדושתה של הארץ. בכל המקומות האחרים שולט החולין. אליהם מיחס היהודי החradi את פסוקו של הנביא ירמיהו: "וַתִּבְאוּ וְתָמֹאוּ אֶת אֶרְצֵי וְנַחֲלֹתֵי שָׁמָתָם לְתוּבָה" (ירמיהו ב', ז').

יש לזכור, איפוא, שלמאבק הטריטורייאלי היהודי שני מישורים, המישור "הצרבני" בו האוכלוסייה החרדית דומה לכל קבוצה אחרת במטרותיה, במאבקיה ובמאפייניהם הסרגטיביים שלה, והמשור האידיאולוגי של יצירת "מרחב של קדושה" (הרחבת "תחום הקדשה").

ב. הרקע הסוציאו-דימוגרפי להתרחבות הטריטוריאלית

גודל האוכלוסייה: מן המפורסמות הvae, שהלחש להרחבת הגטו החרדי הוא תוצאה של ריבוי טבעי גבוה באוכלוסייה החרדית. שלושה מרכיבים חוברים יחד לריבוי טבעי גבוה באוכלוסייה זאת: ראשית, תפיסה אידיאולוגית-דתית הקשורה בהגבלות על פיקוח על הילודה; שנית, גיל נישואין נמוך יחסית, שהוא תוצאה של להיות החברה החרדית "חברה משפחתיות". שלישי, מקום אין בה - כמעט - ממקום לבודדים; שלישי - קיימת באוכלוסייה החרדית נורמה חברתית לפיה מzapim מזוג צעיר להולד את הילד הראשון בשנה הראשונה לנישואין.

חיפוש נתונים דيمוגרפיים ספציפיים על האוכלוסייה החרדית מציב בעבר שסביר עמדנו עליה בהקשר אחר: האוכלוסייה החרדית אינה קטגוריה עצמאית ואין להגדיה כל רישום סטטיסטי, דימוגרפי או אחר, בנפרד. לפיכך, כל נתון כמוותי המתיחס לאוכלוסייה החרדית, עשוי להיות מבוסס על אומדן, הערכות או בדיקות ספציפיות של אותה אוכלוסייה. בעובדה זו נאפסו הנתונים הסטטיסטיים בשתי דרכיהם: האחת - שימוש בתנתונים סטטיסטיים קיימים הרלבנטיים לאזרחים מוגדרים ואשר ברור כי הם אזרחים חרדים. השנייה - בניית מערך נתונים מתוך מקורות המתיחסים באופן ספציפי לאוכלוסייה החרדית.

אשר לנתונים הדימוגרפיים: על-פי שיטות התיחסם שפורטו לעיל, ובמיוחד בדרך של מיפוי-ידה מדויק, בתחום המרחב החרדי המובהק ובתוכו אוטרו האזרחים הסטטיסטיים המאוכלים באופן מלא באוכלוסייה החרדית. רשימה זו כוללת שמונה-עשר אזרחים סטטיסטיים ובהם השכונות: מאה-הערים, בתיהונגראין, בית-ישראל, שע裏י-פינה, בוכרים (חלקה), בנסת, שע裏י-חсад, סנהדריה המורחבת, וסנהדריה (חלקה), מקורברוך (חלקה), זכרון-משה, גאולה, כרם-아버ם, תל-ארזה, קרית-צאנז, שכוניה-ב"ד, קרית-מטרסדורף ובנותיה, גבעת-ישואול (חלקה), קרית-משה (חלקה), בית-וגן (חלקה) ורמת-פולין.

לפי נתוני האגף לתכנון ופיתוח מערכות של עיריית ירושלים, התגوروו בשמונה-עשר האזרחים הסטטיסטיים המציגים לשכונות האמורות, בשנת 1983, 59,579 נפש. אולם, האוכלוסייה החרדית בירושלים גדולה יותר. אזרחים סטטיסטיים שבהם עובר גבול אזור חרדי, או אזרחים סטטיסטיים שבஸמוך לאזור חרדי, מהווים יחידות גיאוגרפיות שאינן הומוגניות מבחינת האוכלוסייה ובן מתגוררים חרדים ושאים חרדים. אזרחים אלה לא נכללו בסיכום האמור. באופן זה, הסיכום של כ-60 אלף נפש אינו כולל חלק מן האוכלוסייה החרדית שבשכונות מקורברוך, רמות, בית-וגן, מעלה-דפנה, רוממה המורחבת, קרית-משה וגבעת-ישואול, יתר-על-יכן, מאז 1983, נמצאים בשלבי פיתוח ואיכלוס שונים אזרחים חרדים נוספים בהרנוף, ברמות ובנוה-יעקב. ועוד שחלק מאוכלוסיית האזרחים החדשניים הללו מגיע אליהם חלק מהגירה פנים-עירונית ואני מנסה את משקלה של האוכלוסייה החרדית בירושלים. בעת כתיבת דברים אלה (1985) אין בידינו נתונים על משקלה של ההגירה שמחוץ לעיר אל האזרחים החדשניים.

גם אם אין אפשרות לקבל נתונים מדויקים על גודל האוכלוסייה החרדית באוטם אזרחים סטטיסטיים שאינם הומוגניים בחרדיותם, אפשר על-כל-פנים להגין להערכתה של אותה אוכלוסייה על-פי אבחון מוקרב של משקלה היחסי באזרה ועל-פי

הגודל הנتوן של אוכלוסיית האזרע. בדרך זו אפשר להעריך כי עד 25 אלף נפש את האוכלוסייה החרדית שמחוץ לאזורי הסטטיטיים ההומוגניים בחרדיות ובשכונות החדשנות. תוספת זו מעמידה את האוכלוסייה החרדית בירושלים, לפחות אומדןנו על סדר גודל של 80-85 אלף, שם כ- 27% מהאוכלוסייה היהודית, לפחות, המונה 306 אלף נפש. מענין להשות נתונים אלה עם ממצאייה של ירושלים, מאייה חזן.¹¹ במצרף "שכונות דתיות" הדומה (אך לא חופף) לאזרע שהגדרכנו לעיל, מציינת חזן, מונך נתוני הלמ"ס ממפקד האוכלוסין 1972, אוכלוסייה של 51,615 נפש, שם 22.4% מהאוכלוסייה היהודית בירושלים. בשנים 1972-1978 נוספו לשכונות אלו, לפי חזן, 1894 נפש בתווך מהגירה. ועוד היא מציין כי חלוקם של העולים שפנו לשכונות הדתיות, מכלל העולים שבאו לירושלים, נמור במידה ניכרת מחלוקת של המהגרים בהגירה פנימית לשכונות הדתיות מתוך כלל המהגרים הפנימיים לירושלים.

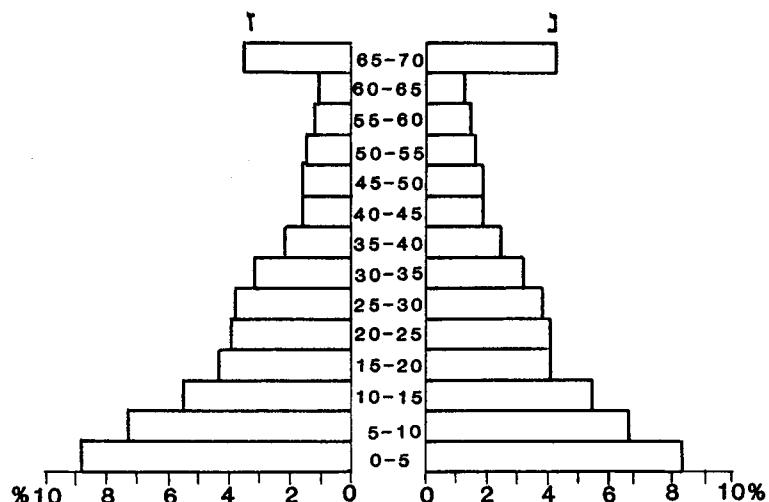
מבנה הגילים של האוכלוסייה: פירמידת הגילים של האוכלוסייה החרדית (איור 1) מציגה מערך גילים של אוכלוסייה מסורתית, בעלת בסיס רחוב – דהינו: שיעור גבורה של ילדים – החולר ומצוותם עם הגיל; ויחד עם זאת שיעור ניכר של אוכלוסייה קשישים גילאי 65 ומעלה. (איילו האוכלוסייה הקשישה הייתה מתחלקת לשתי קבוצות-גיל, כפי שמתחייב מן העליה בתוחלת החיים, הייתה הבולטות שלה בפירמידה בולטת פחותה).

בנייה פירמידות גילים נפרדות עבור יהדות גיאוגרפיות שונות במורח החרכי, מציגה התפלגות דימוגרפית מעניינת על-פני המרחב. מתקבל דגם של גלעיז'שולאים, כאשר הגלעין מתגונן מבחינה דימוגרפית וככל שיוצאים לשולאים מתקבל פירמידה מובהקת של חברה מפותחת בעלת שיעור גבורה מאוד של אוכלוסייה ילדים. כך, שכונות "כנסת" ו"שער-חסד" (איורים 2, 3) אשר לא הפתחו במרכזי אוכלוסייה חרדיות, מציגות פירמידות של אוכלוסייה מתגוננת מבחינה דימוגרפית. (שכונות "שער-חסד" עובייה עתה תhalbיק של שיקום ספונטני, שאיננו מותבطة בתנאים הדימוגרפיים של 1983). גם הגלעין הותיק של הגיטו החradi – אזור מההשערים ובתיאונגרין מציג מבנה דימוגרפי זקן, בו שיעור הקשישים באוכלוסייה שווה לשיעור הילדים. מחוץ לגלעין הותיק – שכונות "גאולה" ו"כרם-אברהם" (איורים 5, 6) מציגות פירמידות מסורתיות יותר, בעלות בסיס יותר רחב. ככל שהשכונה חיצונית יותר לגלעין, כך יהיה בסיסה רחב יותר וקדקה צר יותר; הדבר נראה אפילו בהבדל שבין "גאולה" הקרוובה לגלעין מ"כרם-אברהם" – למרות שתי השכונות הללו מצויות היום בלב הגיטו החradi.

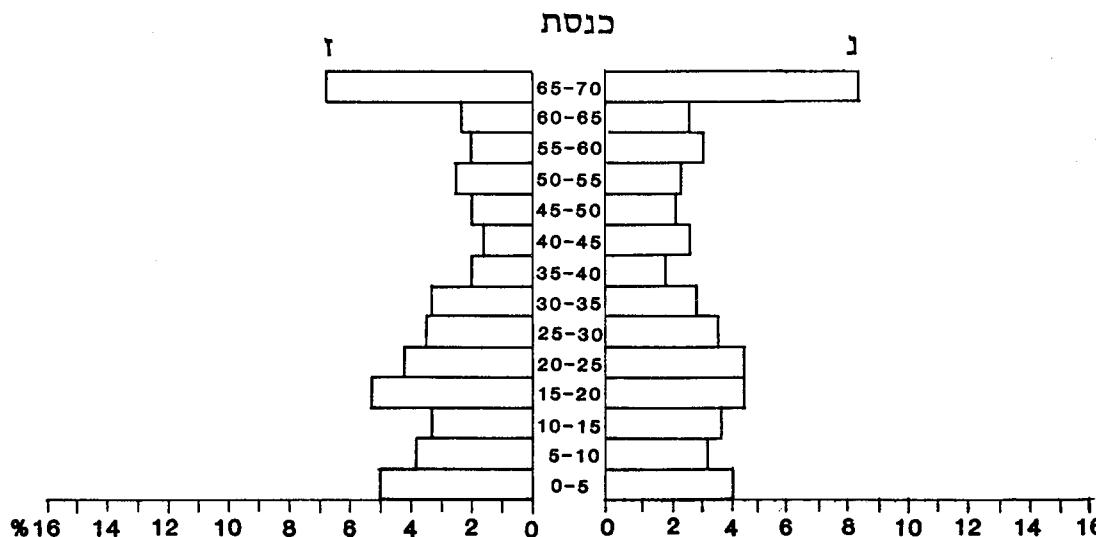
ההבדל בולט יותר ביציאה לשכונות החדשנות יותר שבשולאים – סנהדריה המורחבת, מטרסדורף, קריית-צאנז ובעירוחד רמות-פולין (איורים 7, 8, 9, 10) אשר פירמידת הגילים שלה מציגה באופן בולט אוכלוסייה של הרים צעירים ושיעורי פרוון גבוהים.

איור מס' 1

האוכלוסייה החרדית בירושלים, 1983

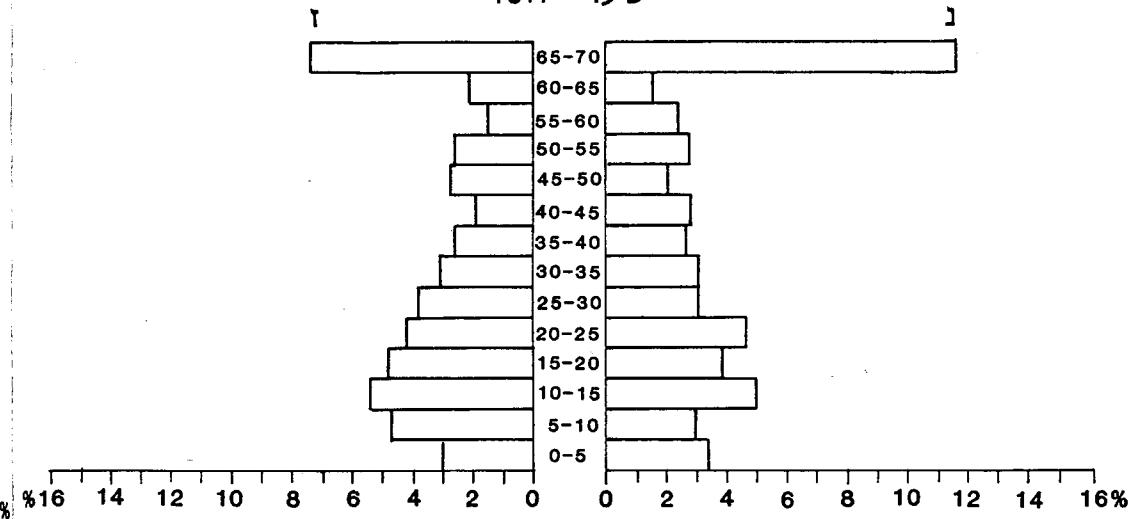

איור מס' 2

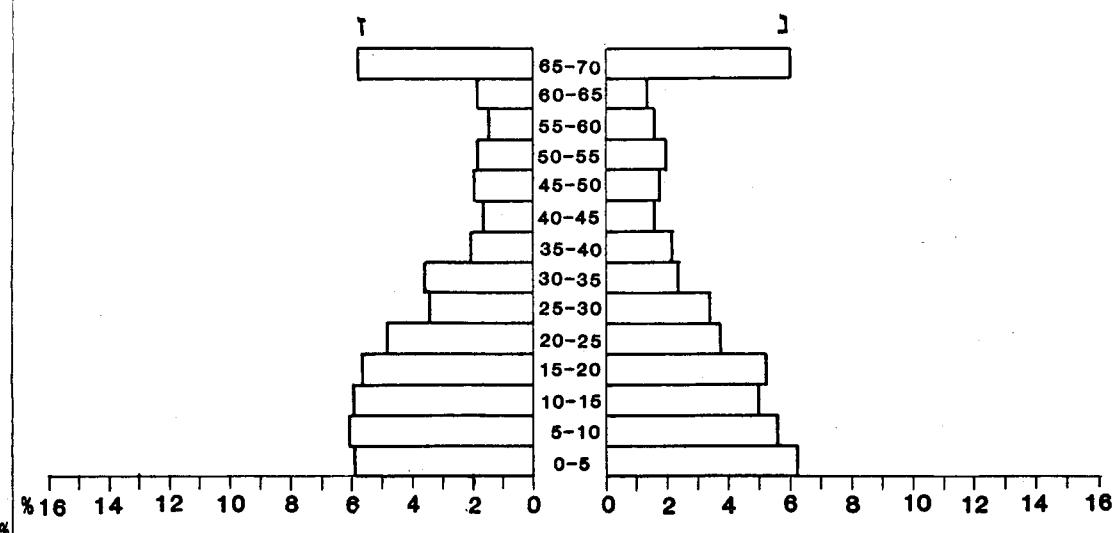
איור מס' 3

שערי חסר

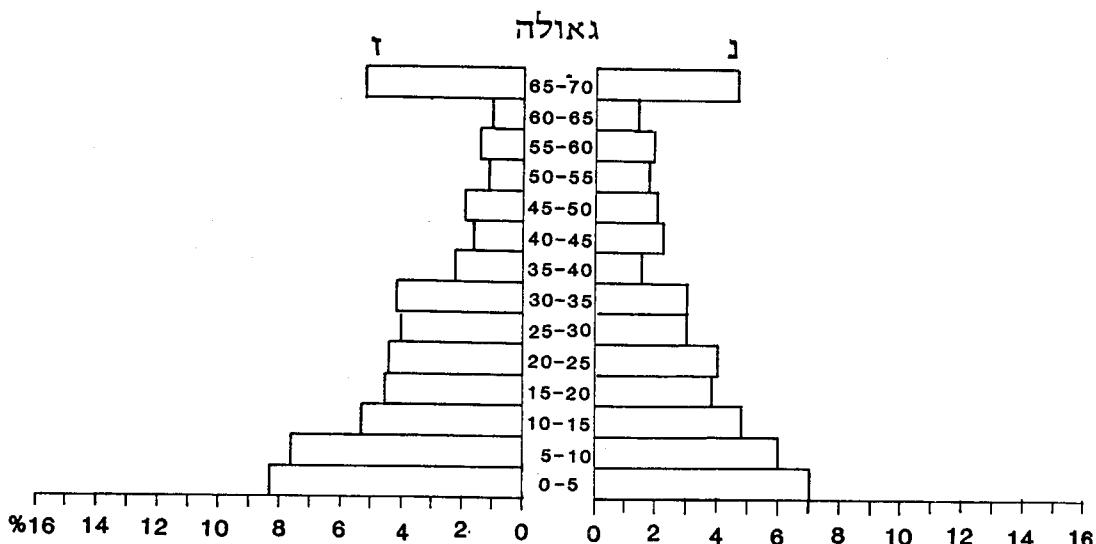

איור מס' 4

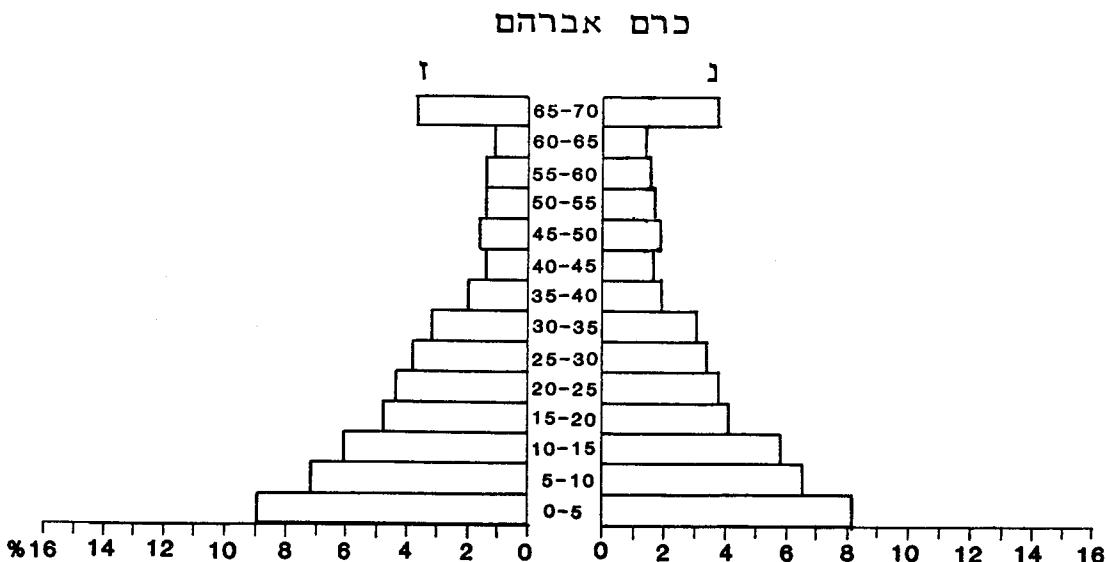
בתים אונגריים ומאה שערים

איור מס' 5

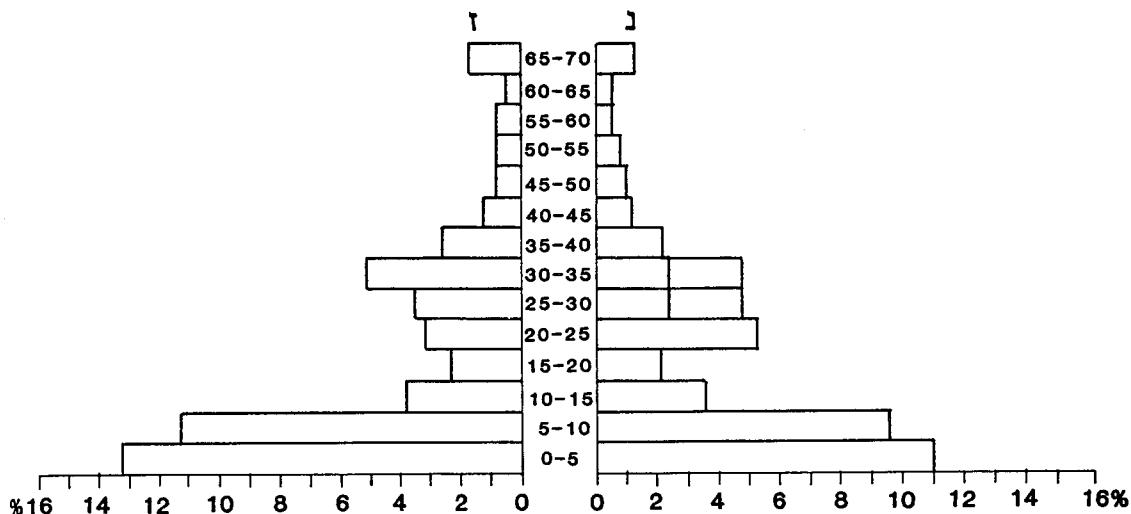

איור מס' 6

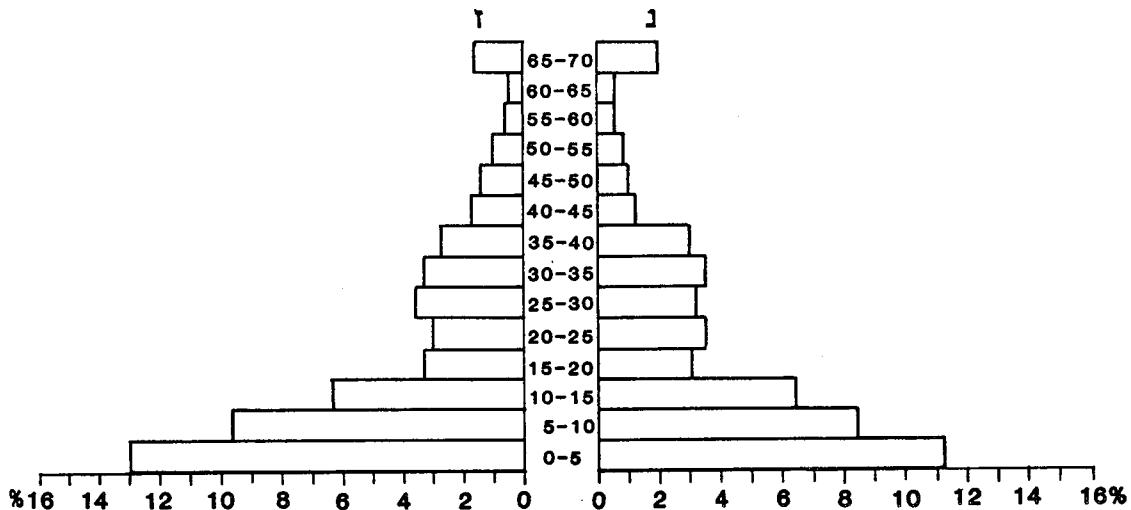
איור מס' 7

סנהדריה מוחשבת

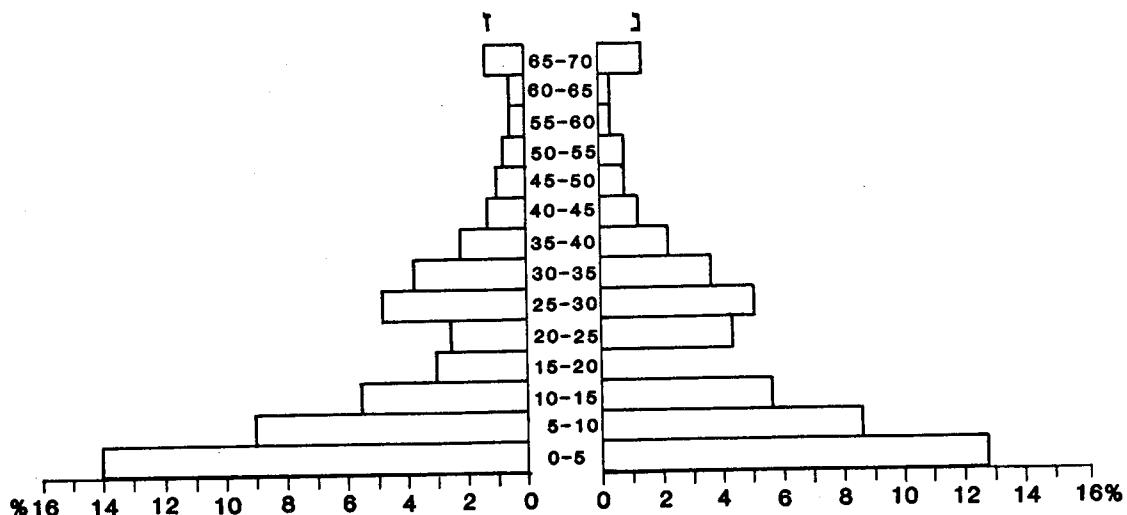
איור מס' 8

מטרסדורף

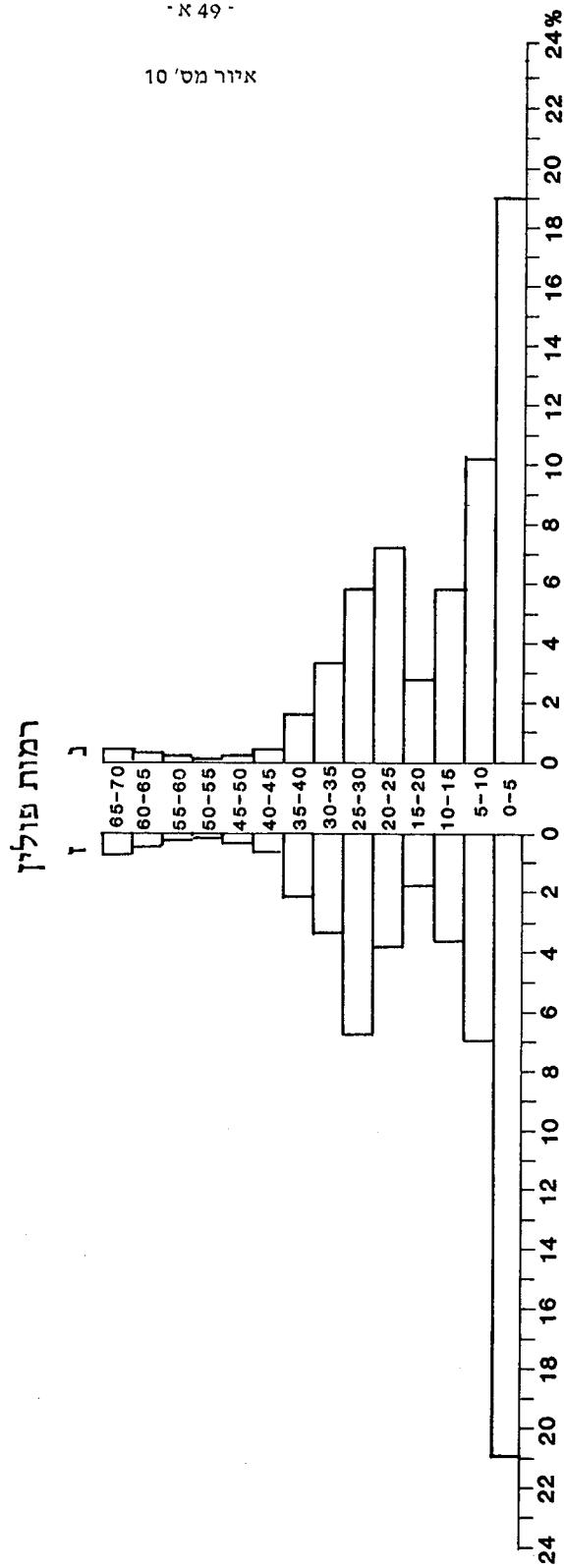

איור מס' 9

תל ארזה, קרי' צאנז, חב"ד

אייר מס' 10

גיל הנישואין וגודל המשפחה: כאמור, ריבוי טبعי גבוחה נועד גם בגיל נישואין במוקד ובנורמה חברתית המסמיכה את הלידה הראשונה לשנת הנישואין הראשונה. בנסיבות העבודה זו, חשוב גיל הנישואין המומוצע בעדרה החרדית, על-פי רישומי הנישאים בבייה"ד החרדית (ועל-ככלפניהם בשנים האחרונות) הם בניו אלה. גיל הנישואין בבייה"ד החרדית (ועל-ככלפניהם בשנים האחרונות) הם בניו אלה. גיל הנישואין המומוצע בקהילה החרדית, בהשוואה לממוצע היישראלי הכללי, מוצג בטבלה 1 והתפלגות (באחוזים) של גיל הנישואין מוצגת גרפית באירור 11. נסיף לכך את נתוני טבלה 2, המציג את התפלגות האוכלוסייה החרדית לפי מצע משפחתי וקבוצת-גיל. מתוך בדיקת הנתונים האמורים מתברר שגיל הנישואין המומוצע (לנישואין ראשונים) בקהילה החרדית נמור במידה ניכרת מן הממוצע היישראלי. יתר-על-כן, בעוד שבשנים האחרונות עולח גיל הנישואין המומוצע של היישראלי בغال תהליכי הקשרה מקטועית שהם ארוכים יותר בחברה מפותחת ואולי גם בגל בעיות כלכליות, עלייה כזו ניכרת בגיל הנישואין של הצער והצעירה החרדיתם. להיפך, בקהילה זו גיל הנישואין הולך וורד, כאשר בשנת 1981 הוא עמד על גיל 21.5 לגברים ו-19.9 לבנות. הגופים באירור 11. מציגים כי 70.7% מן הנשים הנישאות בקהילה החרדית, נישאו לפני גיל 20 ולמעלה מ-90% מהן נישאו לפני גיל 22. באותו הזמן, 55.8% מן הגברים החרדים שנישאו – נישאו לפניה גיל 21 ולמעלה מ-93% מהם נישאו לפני גיל 24. מתוך עבור נתונים האגף לתכנון ולניהוח מערכות של עיריות ירושלים, בשנת 1983, למעלה מ-82% מן הרוקים ולמעלה מ-86% מן הרוקות בקהילה החרדית הם בני פחות מעשרים (טבלה 2).

טבלה 1

גיל ממוצע לנישאים רוקדים

שנה	חדרים	התנאים		בלוטה
		כללי	חדריות	
בללי	כללי	חדרים	התנאים	בלוטה
1952	27.5	27.3	21.6	22.8
1960	24.6	26.3	21.2	22.1
1970	22.3	25.0	20.8	21.8
1980	21.6	25.5	20.0	22.8
1981	21.5	25.7	19.9	22.9
1982	25.8	25.8		23.0
1983	26.0	26.0		23.1

מקורות: חרדים – מעובד מתוך רישומי הנישואין בבייה"ד של העדרה החרדית.

בללי – למס' שנתון סטטיסטי לישראל, מס' 35, 1984.

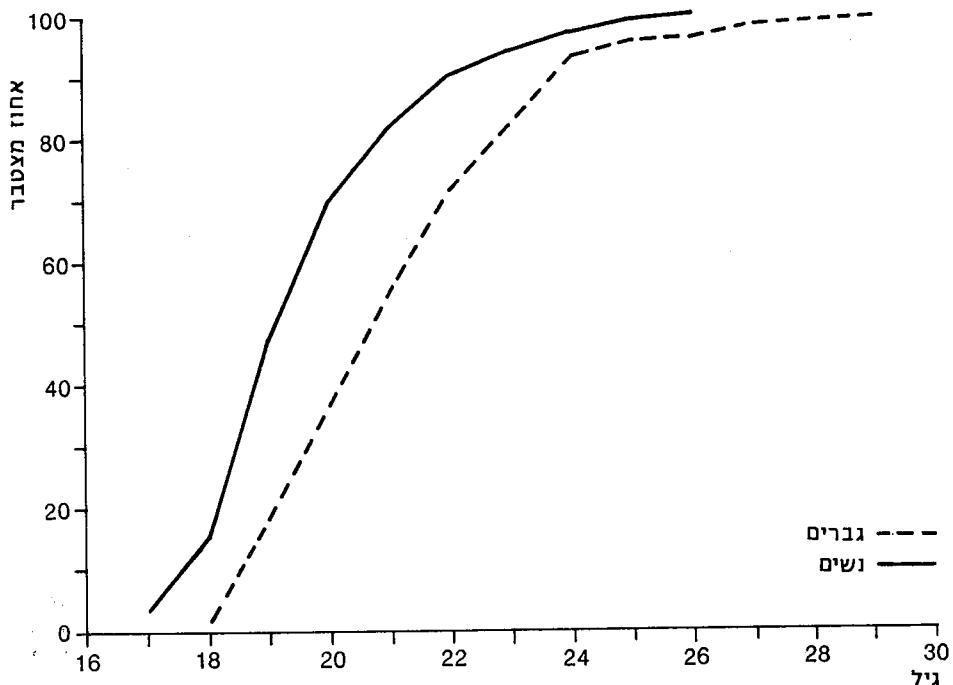
טבלה 2

אובולוטיות המרחב ההורדי בירושלים לפי משב-משפחתי וקבעת-גיל
באותו-זום 1983

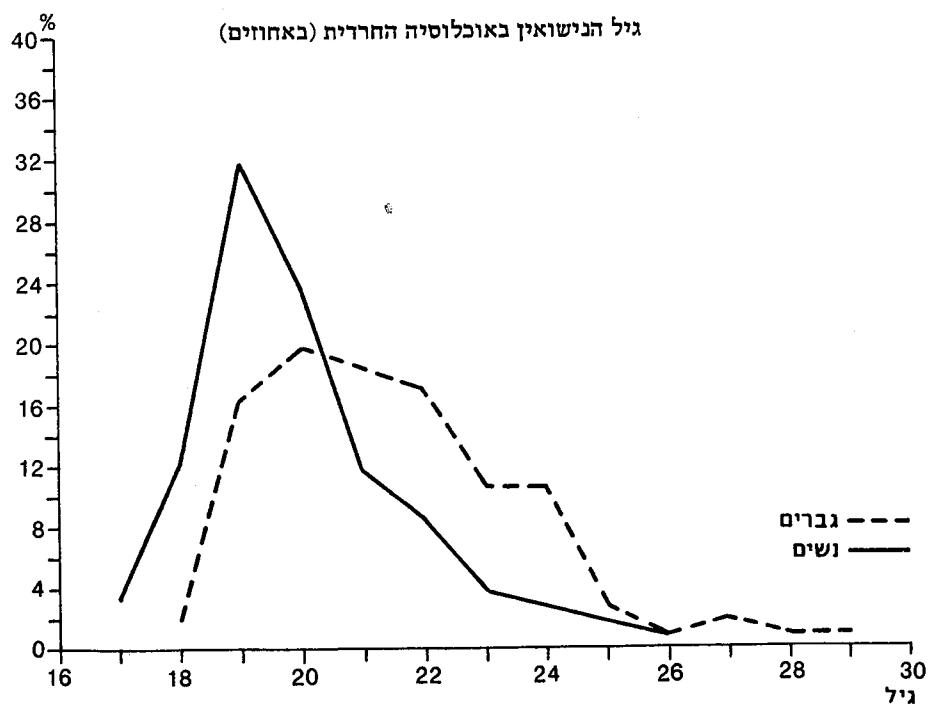
קבוצת גיל												
מצב משפחתי												
>65	65-61	60-56	55-51	50-46	45-41	40-36	35-31	30-26	25-21	<20		
0.50	0.23	0.56	0.48	0.65	0.62	0.96	1.69	3.40	8.30	82.70	100.0	רולם
0.40	0.17	0.30	0.30	0.50	0.53	1.00	1.60	2.60	6.00	86.60	100.0	רולקה
16.50	5.70	7.45	5.90	8.20	8.00	10.51	14.90	15.07	7.60	0.17	100.0	בושאג
12.90	5.00	7.35	5.20	7.70	8.60	10.67	13.80	15.05	12.50	1.23	100.0	בושאה
20.40	8.05	9.70	5.60	8.40	11.02	10.20	13.00	10.53	3.10	0.00	100.0	גרוש
16.90	6.40	7.40	7.40	11.60	9.00	13.00	13.80	9.50	5.00	0.00	100.0	גרושה
83.40	4.50	4.50	2.24	3.14	0.00	0.00	0.90	1.32	0.00	0.00	100.0	אלמן
75.00	8.50	7.95	3.70	2.13	1.16	0.70	0.50	0.09	0.18	0.09	100.0	אלמנה

מקורות: מעבר מתר נציגי עיריות ירושלים, האגודה לבניין וגיאותה מערכות.

אחוז מצטבר של הנשואים באוכלוסייה החרדית 1981

גיל הנישואין באוכלוסייה החרדית (ב אחוזים)

על גודל המשפחה החרדית, באזוריים נבדקים מtower המרחב החրדי, אפשר ללמידה מטבלה 3. בטבלה זו אין להתייחס לנตอน המצין "נפש אחת" שכן אין הוא מלמד על "משפחה-ישראלית(ה)". כל במשפחה רוק הלומד במוסד פנימייתי (ישיבה) ואני מתגורר באופן קבוע בית, נרשם כ"משפחה-ישראלית" ומtower כך השיעור הגבוה בסעיף זה שאינו מלמד, למעשה, דבר. במקרה השני של הטבלה – שיעור המשפחות בננות עשר נשות ומעלה (לפחות 8 ילדים במשפחה), מציג אף הוא מה שכבר ראיינו בפרמידות הגילים: בשכונות החדרשותי-חסית שיעור המשפחות הגדלות, דהיינו – מרובות הילדיים, בקרוב האוכלוסייה, גבוהה בהרבה מזו שבשכונות הותיקות. כאן יש לציין שהמונה "גודל משפחה" מתייחס למספר הנפשות במשק הבית. באופן זה, כאשר בסעיף גודל המשפחה מצוין 10 נשות, פירוש הדבר, בדרך כלל, שבמשך הבית מצוינים זוג הורים ועוד שמונה ילדים. אך ניתן שלהורים אלה ישנים ילדים נוספים, אם ילדים הלומדים מחוץ לבית ואם ככל שニישאו כבר והקימו משפחה משלהם. השיעור הכללי של המשפחות בננות 10 הנפשות ומעלה באוכלוסייה החודית בירושלים בית וגן וסנהדריה המורחבת, אשר עד לשנים האחרונות אוכלוסייתן החרדית הייתה מורכבת בעיקר מיווצאים ארץ-הערב מן המעדן הבינוני-גבוה.

הנתונים הדמוגרפיים אשר הובאו עד כאן, מבהיירים את מקור הלוחץ הדמוגרפי על המרחב הטריטורייאלי החրדי. אולם, התתפלגות המרחבית של הנתונים הדמוגרפיים מבהירה דבר נוסף: הלוחץ אינו שווה על-פני המרחב. בעוד שהלוחץ גדול בשוליות של המרחב החרדי, יש בתוך המרחב אזוריים מתחנונים; בכר עיר נדון להלן.

הלוחץ הדמוגרפי על המרחב החרדי מוגבר על ידי מרכיב סוציאלכלי. מעבר למגבלות הדתיות-תרבותיות וחברתיות על מרחב הבניה למוגרים של הפרט החרדי, מוגבל מרחב זה גם בגין מגבלות כלכליות ברמת הפרט. כבר נאמר שחותר התעסוקה באוכלוסייה החרדית הוא מוגבל ואני מקובל לחתך המקובל באוכלוסייה הכללית, בכר שיעור ההשתתפות בכוח- העבודה נמוך יותר וחלקם היחסני של ענפי תעסוקה שונים אינו דומה למוגבל. מרבית המקצועות החופשיים, בהם רמת ההכשרה גבוהה יחסית, חסומים בפני החדרים, בגין אי-יכולותם לחשוף את צעריהם למערכת החינוך הגבוה ובגלל התמורות באופן מלא, עד גיל מבוגר יחסית, ללימוד תורה. כתוצאה ממצב זה, רמת ההכשרה של הפרט בקהילה החרדית (להבדיל מ מצבה הכלכלית של הקהילה), היא בהכרח נמוכה יחסית ומילא מוגבל מוחב הבניה שלו גם מן הבדיקה הכלכלית. שינויימה של נושא זה בכל הקשור להכשרה מקצועית של הבת החרדית. ניסתם לשוק של ענפי התעסוקה הטכנולוגיים, שבהם אפשר להכשיר כוח-עבודה בתהליכי הפרט באורך יחסית, ומה חשוב יותר – הכרה שהיא ניידת מבחן ערכית ותרבותית (כמו, למשל, בענף המחשבים). פותחת אפקטי תעסוקה נוספים לאישה החרדית. בטוחה אורך יותר, ולא כאן המקום לדון בכך, ההכרה. המקצועית-טכנולוגית של האשאה החרדית, לכשתתרחב, עשויה להוביל לפערים ניכרים בין האשאה והגבר.

התקפלנות האוכטוסית החורפית המשפחתי באזרחים נבחרים
בישראל 1983

טבלה 3

רמת פלין	מטרסודורף	תלארזה			ברם	גאולה	אנגורי	מא"ש בתרי	מא"ש בנשותה במשפחה	אזור
		עבון	חכ"ך	סנחריריה						
100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00	ס"ה"ב
7.05	13.10	11.93	12.73	21.52	24.37	29.82	32.90			1
11.54	10.38	9.00	10.89	16.64	13.84	12.72	15.75			2
18.59	11.40	13.12	15.24	9.77	11.63	11.18	9.93			3
26.28	11.89	13.67	11.89	11.94	11.63	10.75	9.47			4
12.18	11.36	14.53	14.57	11.47	10.13	9.65	8.90			5
4.49	11.90	13.23	13.23	12.31	8.93	8.33	6.00			6
3.85	9.89	10.20	10.05	6.86	6.22	6.14	4.87			7
2.56	7.90	6.40	5.53	4.32	5.02	4.17	4.97			8
3.85	4.90	2.39	3.52	2.54	2.91	2.42	2.62			9
9.61	7.28	5.53	2.35	2.63	5.32	4.82	4.59			+10

מקור: מעקב מתרן נתוני עיריית ירושלים, האגודה לבינוי ונינה מערובות.

יש לציין שמכיוון שהריכו הטריטוריאלי הגדל, דהיינו – הגיטו החרדי, צומח ומתפתח על רקע האמור, הרי באופן פרודוקטאל, גם בעלי היוכלה הכלכלית, שעיליהם לא חלה המגבלה האחונה, נוטים להציף לגיטו בגלל הסיבות החברתיות-דתניות שמנינו לעיל. המרכיב הדתי-תרבותי הוא המרכיב הדומיננטי בהתרכזות האוכלוסייה החרדית אל תוך הגיטו.

יתר-על-כן: כאמור, רואה החברה החרדית את הפיקוח על הנישואין כבעיה קיומית. מכאן מתחייב שהזוג הצער, משני הצדדים, חייבים לקבל על עצם מחויבות לאספект המשאב העיקרי להקמת המשפחה החדשה – דירות וריהוט. מכיוון שמצופה מן הבעל הצערISM שלימודיו, ובו בזמן מצפים שהמשפחה תגדיל תוך זמן קצר, הרי שאין בני הזוג צריכים יכולים, בדרך כלל, לחתה על עצם חלק מן התחייבות הכרוכות ברכישת דירה ותוכלתה. מציאות קשה זו קובעת במידה רבה את הביוון הכללי של התפשטות הגיטו החרדי לאזורים בעלי מחיר-קרקע נמוכים בהם עלות חידת המגורים תהיה זולה יחסית.

ג. המאבק הטריטוריאלי – כיוונים ומגבלות

כל הגורמים שמנינו לעיל, מצטרפים יחד ליצירת לחץ כבד של אוכלוסייה על טריטוריה, כאשר מתחבב מגנון של התכונות והתבדלות חברתיות-תרבותיות תוך כדי התפשטות טריטוריאלית. חלק מתחילה זה מלווה במאבקים טריטוריאליים. במצבות הירושלמיות, תலיך ההתפשטות הטריטוריאלית וכיווניה מושפעים לא רק מן האספקטים האמורים, אלא גם מן המזויות הגיאוגרפיה-עירונית המציבה מחסומים חברתיים ופיסיים, מן הרקע ההיסטורי וכן מן האלטרנטיבות המוצעות מחוץ לעיר.

מחסומים פיסיים: המושג "מחסומים פיסיים" בהקשר לנושא דיווננו, אינו בהכרח מושג מוחלט. הצבענו על כך כי אחד ממאפייני הגיטו החרדי היא העובדה שקיימת מודעות בקרב המרכיבים החרדים של הגיטו ביחס לגבולותיו. הגבולות הללו מסומנים, בדרך כלל, על ידי גורמים פיסיים למרחב הגיאוגרפי. חלק מן הגורמים המסתימים את הגבול, נתפסים על ידי הקהילה החרדית כמחסומים. בדרך-כלל מחסומים אלה הם שימוש-קרקע שבם, או באמצעותם, מותבאת תרבות העיר החילונית המודרנית, למשל – ורכים שבהן קיימת תנעה סואנת בששת. מחסומים פיסיים אחרים הם שימוש-קרקע מרכזים – מסחר ושירותים, בידור ובילוי או שטחים בעלות מוסדות דתים שאינם יהודים, כגון:GeV: הכנסייה האתנופית במגרש הרוסים בעלות מוסדות דתים שאינם יהודים, כגון: הכנסייה האתנופית ורכושה בשלוש הרחובות הנבי-אים-סלנט-א-תופיה וכיו'ב. מחסום פיסי היה גם קו שביתת-הנשך שהילק את ירושלים בין ישראל וירדן בשנים 1948-1967.

מחסומים כלכליים/חברתיים: מושג זה מבטא את המתח בין יכולתו הכלכלית של הפרט ו/או הקבוצה שהוא משתייך אליה מחד, לבין הסטטוס הכלכלי-כלכלי של אזרח יעד פוטנציאלי מאידך. ברור שחדירות אלמנטים חרדיים לאזורים פריפריאליים מושפעת מעלות המגורים באותו אזורים. עלות המגורים מבטאת גם את מידת היוקרה החברתית של האזור ובכך עשויה להשפיע על מידת הנטישה של האוכלוסייה הותיקה ועל מידת היוכלה של אוכלוסייה חדשה להכנס לאזור. חוקיות

זו פועלת גם בכיוון הפור: החברה החרדית, על אף קשייה הכלכליים, מושפעת מעלייה רמת החיים של האוכלוסייה הישראלית ולבן קיימת גם בה נטיה ברורה לעליה ברמת הדירות. לפיכך, באמצעות ההתקפות הטריוטוריאלית יופנו כלפי איזוריים בהט הסטטוס הסוציאו-כלכלי ורוחות הדירות לא יהיו ברמה פחותה מאזורי המוצא.

גורם נוסף המשפיע על כיוון ההתרכבות של הגיטו החרכי, הוא האינגרציה של ההתפתחות עצמה: משנ��בע כיוון ההתפתחות, הרוי המיבנים והדינמיקה של ההתפתחות עצמה מביאות לשינויים עליון הראשוני.

התפתחות הגיטו החרכי הירושלמי: כבר הגדרנו את אזור מאה-עריות ובתי-אונגרין כאזור הלבנה של הגיטו החרכי, גבולותיו של אזור זה בשנות ה-50 היו ככללו: בצפון - בית החולים האיטלקי ושבונות מוסררה. בדרום - מבני הכנסתה האתיאופית, רחוב החרש ומאפיית ברמן. במערב - שכונת גאולה.

הרוחבת הגיטו הייתה, כאמור, לכיוון צפון-מערב. לא יקשה להבין מדרע ההתרחבות כוונה לאזור זה דווקא. הצפון היה חסום בחלקו על-ידי קו שביתת-הנסק (מחסום פיסי) ושכונות ביתישראל, שהיתה שכונה ירודה שקטלה אז, בין השאר, עולים חדשים ברמה סוציאולכלית נמוכה ממוצא אתני שונה (עדות המזרח). המזרח גם הוא היה "חסום" בחילוקו על-ידי קו שביתת-הנסק ובחלקו על-ידי שכונות מוסררה שגם היא אוכלסה בעליים חדשים בדומה לשכונות ביתישראל, מסתטוס סוציאולכללי נמור. הצד הדרומי היה חסום על-ידי שטחים ומבנים שבבעלויות מוסדיות כנסייתים וכן שטחים ציבוריים אחרים אשר מעבר להם הייתה קרבה מיידית לאזרורי המסחר והשירותים של המער'ה הירושלמי. לעומת זאת, דווקא הכיוון המערבי היה יותר אטרקטיבי, גם מכיוון שבו היו כבר מוסדות תורניים (כמו ישיבת חברון, ישיבת "חיני-עלם" ועוד).

באוטו זמן התקופה מגמת נטישה של אזור שכונות "גאולה" ו"כרים-אברהם" על-ידי תושבים יהלוניים ודתיים-מודרניים. כך, למעשה, נקבעה מגמת ההתפתחות של הגיטו החרכי לכיוון צפון-מערב.

גבולות הגיטו החרכי עוצבו, למעשה, על-ידי תייחום הטריוטוריה שבה נמנעה תחבורה מוטורית בשבות ומועדים. בין הביטויים הראשוניים של ההתרכבות הגיטו היו הניסיונות לחסום את התנועה בשבת בצומת הרחובות שטרואוס ("גנסלור") יחזקאל ושרי-ישראל (גאולה), שהחלו בראשית שנות החמשים. בעקבות מאבקים אלה כונתה צומת זאת בשם "בכר השבת". אולם, מה ששחזר להציגו הוא, כי נסוו זה קבוע במידה רבה את התוגבות לתחילה התקופה הגיטו החרכי שהתקבטה מכאן ואילך בתביעות להסימת התנועה בשבות באזוריים אליהם הדרה האוכלוסייה החרדית. בכך נוצרה "תבנית" של התנהגות חרדית הכרובה בהתרחבות הגיטו. התבנית זו היא אחד המרכיבים החשובים להבנת מערכת היחסים בין חרדים לשכניהם שאינם חרדים. עוד "נקבע" כתוצאה מתחביבם אללה, כי דרכי הפתוחות לתנועה הם קויגברל של הגיטו החרכי. תייחום האזור האסור לתנועה בשבות ובଘיטים יצר מבללא מודעות לכך שהאזור שמצווח לו הוא "モותר" לתנועה. בכל מקרה בו הורחיבו גבולות הגיטו אל אזורים בהם התנועה בשבת הייתה קודם לכן "מותרת", סומלה התרכבות זו בנטיון להפסיק את התנועה בשבת. קודם הפסקת התנועה בשבת לוויתה גם בהכתבת אופי התנהגותות בתוך תחום הגיטו

החרדי - כמוון ההקפדה על לבוש צנוע על-פי אמות המידה החרדיות. הקפדה זו עברה מן התחום האישי אל התחום התרבותי - לא די בכך שככל אשה ונערה חרדיות יקפידו על לבוש צנוע, אלא שדרישה זו חלה להיוות מופנית לפני כל הנשים והנערות העוברות בתחום המרחב החרכי. גם אם אין הן חרדיות. הפניה לכל אשה ונערה מוצבת באופן בולט בשלטים קבועים (ראה להלן) ומודעתיקיר המופיעות במינוחך לקרות הקין, בכל גבולות האזור החradi ואף הן משמשות מעין סימן זיהוי המודיע על קרבה בתחום טרייטוריאלי מיוחד. לפיכך אפשר לראות את קו התיחום של האזור האסור לתנועה בשבת, המלווה בשלטים המורים על לבוש צנוע, כמו המסלל את תחום הגיטו החradi - תחום "השכונה שלנו". למרות זאת, נכללות בתחום זה גם "מובלעות" כמו רחוב בר אילן ורחוב ירמיהו שהרף הימצא בתחום השכונה החרדית, הם פתוחים לתנועה בשבת, על-פי "הסדרים" בלתי כתובים.

במחצית שנות הששים מעתה התחיל הפיכתן של שכונות גאולה, כרם-אברהם וכרכון-משה לשכונות חרדיות ומתילה התפשטות של הגיטו החradi לשכונות הצפון עלי-ידי בניה מוסדית של שכונות ייoudiot מעבר בתחום השטח העירוני המפותח ובשוליו. באותה עת ניתן להבחין ב"גילשה" מתוך אзор הליבה של מאה-שערים ובונתייה לשביבת המידית בצפון (קריית "שומר אמונים"), בمزורה (חסידי "תולדות אהרן" ברחוב שבטי ישראל) וכדרות-מזורת, בשטח הגובל בחומת המבנים השוכנים לכנסיה האתאיפית. מכאן ואילך התרחב הגיטו החradi עד לממדיו הקיימים, כפי שכבר הגדרנו, בתהליכי מקבילים של בניה ייoudית, חדרה והורשה.

JEWISH DAUGHTER	אידישע טאכטער	בַּת יִשְׂרָאֵל !
THE TORAH OBLIGATES YOU TO DRESS WITH MODESTY	די תורה פארפליכטעט דיר	התורה מחייבת אותך
WE DO NOT TOLERATE PEOPLE PASSING ROUGH OUR STREETS	זו עהן צניעותdag געקלידעט.	לבוש תלבותת עצעה
IMMODESTLY DRESSED	מיר פאטראנען נישט	אין אט סובלימים
COMMITTEE FOR GUARDING MODESTY	דאם מזאל דורך גען אונעדע נאפען אין האם צניעותdag קלידונג.	שבחוותינו תעבורנה בחלבושת בלתי צנעה וְאֶסְתָּר הַמְשָׁר

מקור: דוד קרויאנקר, ע' 71. "أدרכילות בירושלים תקופות וסגנונות – שכונות ובינוי ציבור מוחוץ לחומות 1860-1914."

תוך כדי התרחבותו של הגיטו, חלו בו גם שינויים פנימיים: המרכז הותיק הילך ונחלש – אוכלוסייתו נטשה בחלוקת ועבורה לאזרחים אחרים למרחב החרדי, בחלוקת מן המרכז הותיק התפתחו אזרחי מסחר ושירותים, במיוחד לאור הרחובות מאה-ישרים, מלכישראל ו"כבר השבת". שולי התחום הזה מציגים תמונה מובהקת של "אזור דמודומים" האופייני לשוללים של אזרחים מסחריים – כך בכלל המורחב שבין מאה-ישרים ועד זכרון-משה ושבונת אחותה.

משמעות התופעה היא, שבתוך המרחב החרדי מתרחשים תהליכים עירוניים קלאסיים, כפי שצפוי במרחב עירוני גדול ועצמאי. עוד יותר מכך – אפשר ללמוד מטופעה זו על פוטנציאל השיקום המוצע בתוככי הגיטו החרדי עצמו.

עם התרחבות הגיטו וממדיה הם, כאמור, ביטוי ללחצים הדימוגרפיים והחברתיים-כלכליים. לחצים אלה עצםעו וודדו יוזמות לייסוד אזרחי מגוריים חרדיים אלטרנטיביים בכלליים. אותו תהליך עצמו היוצר את הגיטו החרדי: הארגון הקהילתי, במרקומות אחרות. הוא תומך עקרונות מייקום ל"ענף" כמו לימוד תורה וכיו"ב, והוא הגמישות המיקומית (חוسر עקרונות מייקום ל"ענף" כמו לימוד תורה וכיו"ב, הוא המאפשר פיזור של חלק מן האוכלוסייה החרדית ה"עודפת" מבני ברק וירושלים, לגליינים חרדיים חדשים להיות בסיס להווצרות מרכזים חרדיים גדולים. על-כל-פנים, אופי החיים בהם מבקש להדמותו למוקובל במרכזיים החרדאים הגדולים. קיומם של מרכזי המשנה הללו, הפוזרים ביום מצפה וחצורי-הגלילית בצפון ועד ירושם בדרום, מפחית בהכרח את הלחצים על הטרייטוריה ברכוזים הגדולים בבני ברק ובירושלים.

הערות ומקורות לפרק "המאבק על הטריטוריה"

1. G. Suttles, *The Social Construction of Communities*. University of Chicago Press, Chicago, 1972.
2. R.A. Cybriwsky, "Social Aspects of Neighbourhood Change", *Annals of the Association of American Geographers*, 68, 1978, pp. 17–33.
3. E.H. Bluell, "Busing and the Defended Neighbourhood, South Boston 1974–7", *Urban Affairs Quarterly*, 19, 1980, pp. 161–188.
4. ע. גונז, י. שלחוב, "בעיות מרחביות בחינוך ה-ייד' בישראל", *עיר ואזור*, כרך 4, חובר' 2, תש"מ, ע"ג 31–38.
5. F.W. Boal, "The Urban Residential Sub-Community: A Conflict Interpretation", *Area*, 1972, pp. 164–168.
6. P. Knox, *Urban Social Geography – An Introduction*. Longman, London, 1982, p.167.
7. K.R. Cox and D.R. Reynolds (eds.), *Locational Approach to Power and Conflict*. Halstead Press, New York, 1974, p.22.
8. K.R. Cox, *Conflict, Power and Politics in the City: A Geographic View*. McGraw-Hill, New York, 1983, p.5.
9. M.J. Dear and J. Long, "Community Strategies in Locational Conflicts", in: K.R. Cox (ed.), *Urbanization and Conflict in Market Societies*, Methuen, London, 1978, pp. 113–127.
10. F.W. Boal, "Ethnic Residential Segregation", in: D. Herbert and R.J. Johnston (eds.), *Social Areas in Cities*. John Wiley, New York, 1978, pp. 57–95.
11. מאיה חשן, *הגירה לירושלים וממנה 1978–1972. מחקרים מIRONI ירושלים לחקר ישראל*, מס' 4, ירושלים, תשמ"ג, ע"ג 90–94.

סיכום ומסקנות

המבנה הדימוגרפי של האוכלוסייה החרדית עם ערכי התרבות והרוח הנובעים מהתפיסה הדתית, יוצרים תחילה של התכונות תרבותית והסתగות חברתית, תוך התפשטות טריוטריאלית. ההתבදלות החברתית-תרבותית, כשהיא מלואה בהשתלבות מרוחבית, יוצרת מאבקים בלתי נמנעים על תחומי המגורים והמחיה מתוך שאיפה לדומיננטיות תרבותית ומતוך ראיית המרחב כמצר-צירה שבו מממשת הקהילה את ערכי המגורים וההתרכחות שלה.

המאבק על הטריטוריה מבטא את הניגוד בין עולם הרוח החזרדי, הנטפס על ידי בני הקהילה כעולם של קדושה, לבין אורח החיים העירוני המתירני הנטפס כאיום חמוץ על הקדושה וכחיפוכה. עיני החדרים, העולם המודרני הוא נבנתני ומופקר ויש להשמר מפניו. ההתגוננות חיוונית במיוחד לבני הדור הצעיר, כיוון שהשיפוטם להבלים ולמדוחים של העיר היחילונית עשויה להשחית ולהשפיע בהיותם מוחסנים פחות מכבוזות אחרות.

כיום מונה הקהילה החרדית 85-85 אלף נפש שהם כ-27% מאוכלוסייתה היהודית של ירושלים. בשנת 1978 מנתה האוכלוסייה החרדית כ-52 אלף נפש. צabc הגידול הוא איפוא מהיר ביותר ומשקלה של הקהילה החרדית במיערך העירוני, גובר משנה לשנה. עם זאת, המבנה הדימוגרפי של האוכלוסייה החרדית איןנו אחד וביפויו על פני המרחב הוא מציג דגם קלסי של מודל גלעיז'נשטיין: באורך הליכה של המרחב החזרדי, (מאה-שערים) פירמידת הגילים מציגה אוכלוסייה מבוגרת וקשישה. ככל שיוציאים אל השכונות החדשניות בשכולוי המרחב, מתרחב בסיס הפירמידה – והאוכלוסייה נעשית צעירה יותר. בעיקר בולט הדבר בשכונות רמות פולין וקריית מטרסדורף. משמעות מצא זה היא, בין היתר, שהליך על הטריוטריה איןנו שווה בכל האזור. בעוד החלץ גדול ומשמעותי בשכולוי האзор ועל גבולותיו, הרי שבגללינו הותיק קיימת נטישה והתדלדות, למצב זה השלכות על אפשרויות השיקום של המרכז הותיק והמבוסס של הקהילה אולם הוא גם מרמז היכן יתפתחו מוקדי עימות או דחיקה והורשה של האוכלוסייה הלא-דתית.

תחילה התרכחות של אזור "הגיון" החזרדי איןנו סוחף: בשלוחות אחdotות הוא נבלם על ידי "מחסומים" כלומר עליידי שימושי-קרע או אゾורי מגורים שהופיע בינם לבין הקהילה החרדית הוא כה גדול, עד כי חידרת אוכלוסייה חרדיות אליהם אינה אפשרית. יש להבהיר כי ל"מחסומים" ככללה "כשר עיכוב" שונה. כך, למשל, קירושבתה הנשך (1948-1967) היה מחסום מוחלט וכל עוד לא סולק, לא הייתה שום אפשרות לעبور אותו. לעומת זאת, שכונות מגורים חילוניות יכולות לבлом התפשטות עד רמת-חלץ מסוימת, כאשר זו גוברת – המחסום עשוי להפרץ.

עצמתם של המחסומים היא גם פונקציה של מצבה הכלכלי של האוכלוסייה החרדית. אך מבחינה כלכלית יש להבדיל בין מדדים מוקובלים, שאינם יעילים במקורה זה, לבין המצב האמצעי. ההכנסה הממוצעת של הפרט בקהילה החרדית היא נמוכה, משום שההכרה המקצועית מועטה ומקובלת התמסרות עד גיל מאוחר לימיודי קודש. אולם החברה החרדית, המאורגנת כ"חברת מוסדות" היא חברה בעלת אמצעים ומיצבי הכלכלי של הפרט אינו מלמד על העוצמה הכלכלית שבידי הקהילה כולה. מערכות התמיכה הקהילתית והחיצונית שעשויה בהחלה להשלים את החסר לפרט והתמיכה עשויה להתבטא בתחוםים שונים, החל בהלוואות-לאיריבית (גמ"ח) וכלה באספקה של מוצרי מזולים. בהיותה "חברת מוסדות" דוגמת החברה החרדית לצרכי הפרט כמעט בכל הרמות.

מייצא מעניין הוא שהכשרה הטכנולוגית והמקצועית של האשה בקהילה החרדית עולה על זו של הגבר. לגבי הגברים - עולם התוכן הרוחני הלגייטימי היהודי הוא למדו התורה ואף זאת בדרך ובסגנון מסויימים בלבד.מצוות לימוד תורה, במשמעותה החרדית, איננה חלה על האשה. את האשה יש להכשיר לעבודות הבית ולהתמכה כלכלית במשפחה. מטרה זו, היאفتح לכינסה לתחומי עסק שונים, בהם אלה שהם מודרניים, אך ניידרים מבחןנה ערבית-תורבנית, כמו מחשבים. הכשרה זו חושפת את את האשה החרדית למרכיבים שונים של עולם המודרני. עשוי אם כן להווצר בעתיד, וייתכן שקיים כבר היום, פער טכנולוגי תרבותי בין גברים ונשים בעולם היהודי.

לתחילcis האמורים, שהם תחילcis חברתיים ותרבותיים יש ביטויים מרוחבים ברורים. ביטויו רב משמעות מסווג זה, הוא למשל תפיסת הרחוב בשכונה החרדית חלק מרוכש משותף. החלת אורח חיים דתי בו מתחייבת מתוך הכלל "כל ישראל ערבים זה בזו". הממדים המרחביים משפיעים ומוספעים אחד מן התחלcis החברתיים ומיכלול הסיבות וההשפעות מציב אתגר תכוני מן המעלה הראשונה. כאשר עולמה הרוחני של קבוצה מכוןןאותה להתבדלות,عشוויה היא למצוא את עצמה, באופן פרודוקסאללי, במתח עם החברה הסובבת – על רקע שמיירת וכיוויתה, כדי שהן מתפרשות באופן שונה על ידי אוכלוסיית הרוב החילונית. זה המ丑בבו נתון הגיטו היהודי בירושלים: המערכת התכנית לא התייחסה אל הקהילה החרדית בכלל קבוצה ייחודית הצורכת מרחב מיוחד, ולפיכך נוצר מצב שבו נחצה המרחב היהודי והוביל על ידי שימושי-קרקע מנוגדים לאופיו. כל מגע כזה טומן בחובו את ההזמן הגיאוגרפי למאבק טריוטורילי.

הפטרון התכוני היהודי לשאלת המרחב היהודי הוא בהבטחת רוזבה טריוטורי, אלית שלא תיקטע על ידי שימושי-קרקע רוחים. ככל שהמרחב יהיה אחד ורציף, תפחת סכנת התקלויות בעתיד. לעומת זאת, פיזור המרחב היהודי ליחידות טריוטריالية רוחקות וקטנות יותר, עשוי אמן להפחית מן הלחץ במרחב הרצוף בטוח הקצר, אך עלול לעורר בעיות דומות בעתיד הייתך רחוק.

בשנים האחרונות מתפתחים מרכזים חרדיים בערים נוספות מחוץ לירושלים ובני ברק. אף בעמנוואל, באשדוד, בצת ובסג'ול העמק. ריכוזים כאלה עשויים להפחית מן הלחץ הטריטוריאלי וכן החיכון בין חילוניים ודתיים שהתמקד עד כה בעיקר בירושלים.

problems in the more distant future. Finally, in the last decade a number of new haredi communities were established outside of Jerusalem — at Emanuel, Ashdod, Safed and Migdal haEmek. The development of these centers may ease the pressure for dominance over space and reduce the tensions witnessed until now mostly in Jerusalem.

of the economic circumstances of the haredi population. Here we must differentiate between the conventional indices, which are not effective in the case at hand, and the actual situation. The average per capita income in the haredi community is low, yet the community as a whole is well off. Individuals' vocational training results in low income. However, the support system — internal and external alike — is definitely capable of making up the shortfall. This support manifests itself in various fields, ranging from interest-free loans supply of reduced-price goods. It covers educational and welfare needs almost from cradle to grave.

With regard to vocational/technological training, we have seen that women exceed men in its acquisition. The only legitimate spiritual content in the world of haredi men is Torah study, and only in a certain way and style at that. The imperative of Torah study, as the haredim understand it, does not apply to women: housework and economic support of the family are their domains. This aim, securing an economic base, allows women to penetrate various occupational fields of which some, e.g., computers, are "modern" but neutral in the cultural-value sense. Vocational training of this type has provided to the haredi women a slow exposure to various elements of the modern world. Hence the possibility of a future, and perhaps a present-day, technological/civilizational gap between men and women in the haredi world.

All the aforementioned social and cultural processes, with their clear spatial dimensions which both exert influence upon and absorb from the social processes, represent a planning challenge of the highest order.

Our world customarily accepts the principle of integration as opposed to separatism and ghettoization. This tenet stems from fundamentals rooted in the Western democratic concept, which aims to safeguard the rights of individuals and groups. When certain groups host a spiritual world which propels it in the direction of separatism, it may paradoxically find itself in a state of tension with the surrounding society on the issue of the safeguarding of its rights, which are interpreted differently by the surrounding factors. Jerusalem's haredi ghetto finds itself in this situation. The planning system has not related to the haredi community as a singular one which requires a special urban space; consequently, in the resulting situation, the haredi space is bisected and restricted by land uses which contradict its nature. Every contact of this type bears the seeds of a geographical pretext for territorial struggle.

Accordingly, the only planning resolution of the haredi space issue is the securing of a territorial reserve undisturbed by land uses which the haredim consider hostile. To the extent that this space is uniform and unbroken, the danger of future clashes should diminish in accordance. By contrast, a breakup of the haredi space into remote and smaller territorial units may indeed reduce pressure in the unbroken area in the short run, but is liable to engender similar

Summary

The demographic structure of the haredi* population, together with its cultural and spiritual world, create a process of cultural and social introversion along with territorial expansion and spread. The two concurrent phenomena — socio-cultural ghettoization and territorial spread, give rise to struggles for territory as the haredi community views the space as a consumer-good in which the community fulfills residential and expansion requirements, and in which it struggles for cultural dominance.

The struggle for territory expresses the contradiction between the haredi spiritual world, perceived by community members as one of sanctity, and the modern, permissive urban way of life, viewed by the haredim as a world of hedonism which poses a serious threat to haredi sanctity and constitutes a diametric opposite thereof. The task of safeguarding the community from this hedonistic world becomes especially crucial where younger community members are involved, because they are the most susceptible of all to the exposure to and influence of pleasure-seeking culture.

Today the haredi community numbers 80-85,000 people, about 27 percent of the Jewish population of Jerusalem. The rate of growth is significant as in 1978 the community had only 52,000 members, and yet the demographic structure of the haredi population is not uniform throughout the city. It rather presents the classic core-periphery model: while the heart of the haredi space offers an age pyramid representative of a mature, elderly population, the base of the pyramid widens — i.e., the population grows younger — as one advances toward the new neighborhoods on the periphery. One of the implications of this finding is that haredi pressure on territory is not equal in every area: while pressure is great and significant in the peripheral and border zones, out-migration and a thinning of population occur within the veteran core. This situation may indicate potential revitalization possibilities within the space itself, as well as the future confrontation areas with secular residents.

The process under which the haredi area ("ghetto") expands, is influenced by "barriers", i.e, land use or residential zones which are so incompatible with the haredi population as to preclude any haredi penetration. We should clarify that the various barriers of these types may serve to delay the expansion of the haredi area, under varying degrees of "delayability". Thus, for example, the 1948-1967 cease-fire line was a total barrier, impassable as long as it existed. A residential neighborhood with a specific population, by contrast, may impede haredi development until a certain level of pressure is reached. When this level is exceeded the barrier may be breached. The strength of barriers is also a function

---

*Haredi—Haredim = Ultra Orthodox Jews.

© The Jerusalem Institute for Israel Studies, 1985
Typeset at C.T.S. Typesetting, Jerusalem

This publication was made possible by funds granted by the Charles H. Revson Foundation of New York. The statements made and the views expressed, are solely the responsibility of the authors.

The Jerusalem Institute for Israel Studies

**Growth and Segregation –
The Ultra Orthodox Community of Jerusalem**

Joseph Shilhav

Menachem Friedman

1985

THE JERUSALEM INSTITUTE FOR ISRAEL STUDIES

20A Radak Street, Jerusalem 92186, Tel. 02-630175

THE JERUSALEM INSTITUTE FOR ISRAEL STUDIES

was founded by The Hebrew University of Jerusalem and the Jerusalem Foundation and is supported by the Charles H. Revson Foundation of New York. Aspects of its work include contemporary history, politics, geography, economics, social and demographic development, urban planning, and the legal framework of Israel and its communities, with special attention being paid to issues concerning Jerusalem.

Publications of the Jerusalem Institute for Israel Studies:

RESEARCH PAPERS

- * 1. Urban Planning and Enforcement of Building Codes, Gideon Biger, 1981
(Reprinted 1984)
- * 2. Emergency Health Services in Jerusalem, Alex Levental, 1981
- 3. A Guide to Jerusalem Libraries, Mathilde A. Tagger, 1982
- * 4. Migration to and from Jerusalem, Maya Choshen, 1983
- 5. Intra-urban Migration and Changing Cycle of Urban Life, Arie Shachar, 1983
- * 6. The Metropolitan Area of Jerusalem, I. Kimhi, Sh. Reichman, J. Schweid, Jerusalem, 1984
- * 7. The Location of Industrial Firms in Israel, Eran Razin, 1984
- * 8. New Directions in the Study of Ethnic Communities, Symposium, 1984
- * 9. Social Diversity in Tel-Aviv: The Spatial Pattern, Sara Hershkovitz, 1984
- * 10. Trends in the Occupational Status — The Ethnic Dimension, Y. Nahon, 1984
- * 11. Inter-Relationship Between the Jewish and Arab Sectors in Jerusalem, Michael Romann, 1984
- * 12. State Land in Judea and Samaria: The Legal Status, Eyal Zamir, 1985
- ** 13. Social Networks in Processes on Integration, Symposium, 1985
- * 14. Parking Habits in Jerusalem's Business Center, Ilan Salomon, 1985
- * 15. Growth and Segregation — The Ultra-orthodox Community of Jerusalem, J. Shilhav & M. Friedman, 1985
- * 16. Jerusalem — Division into Administrative Areas, Bilha Piamenta, 1985
- 17. The Development of the Ethnic Problem in Israeli Society, S.N. Eisenstadt, 1985
- ** 18. Eretz Israel: Between Politics and Religion, Gideon Aran, (in press)

DISCUSSION PAPERS

- * 1. Conservation in Jerusalem, 1979
- * 2. Jerusalem's Business Center and the Outer Suburbs. Second edition 1984
- 3. Jerusalem — Aspects of Law, 1980. Second revised and enlarged edition, 1983
- 4. Modern Architecture in Jerusalem, 1980
- ** 5. A New Knesset — A New Page, Symposium, 1985
- ** 6. The Knesset and the Media, Symposium, 1985

SPECIAL PUBLICATIONS

- The City as a Museum, 1980
- Jerusalem — Planning and Development 1979-1982, David Kroyanker, 1982
- Jerusalem — Planning and Development 1982-1985, David Kroyanker, 1985
- Jerusalem Architecture — Periods and Styles, David Kroyanker, 1983
- Jerusalem Architecture — Periods and Styles, David Kroyanker, 1985
- Jerusalem Statistical Data, Ziva Wainshal and Dafna Pelli, 1983
- Statistical Yearbook of Jerusalem, 1 — 1984, 2 — 1985, Shimon Bigelman, Ed.
- ** Upheavals, Avraham Schweitzer, Zmora Bitan — Publishers, 1984
- ** Monumental Architecture in Jerusalem, Ora Ahimeir, Michael Levin, Ed., Carta, 1984
- Jerusalem in Transition: Urban Growth and Change, 1970's-1980's, B. Hyman, I. Kimhi, J. Savitsky, T. Soffer, 1985
- Innovation Policy in an Open Economy: A Normative Framework for Strategic and Tactical Issues, M. Justman & M. Teubal, 1985
- The Welfare State and its Aftermath, S. N. Eisenstadt & Ora Ahimeir, Ed., London: Croom Helm, 1985

* Hebrew with English Summary
** Hebrew only